

Sosialistisk konsumerisme gjennom tivolispeilet av satiriske karikaturer

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige
universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historie og klassiske fag

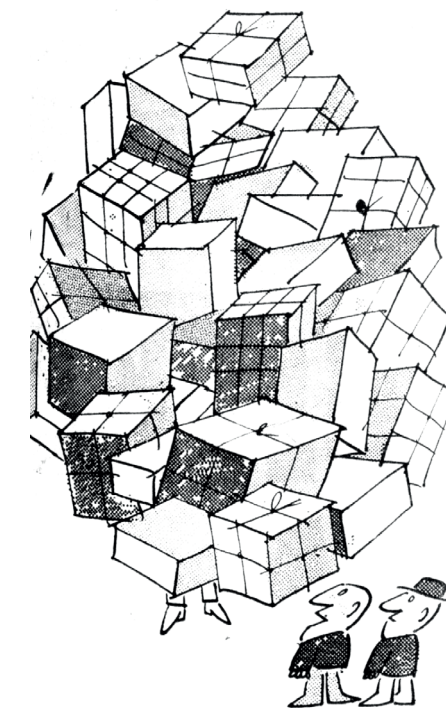
Alen Telarević

Sosialistisk konsumerisme gjennom tivolispeilet av satiriske karikaturer

Titos Jugoslavia i 60- og 70-årene

Masteroppgave i historie

Trondheim, våren 2013

- Paži, dolazi jedan Jugoslaven!

Alen Telarević

Sosialistisk konsumerisme gjennom tivolispeilet av satiriske
karikaturer

Titos Jugoslavia i 60- og 70-årene

Masteroppgave

Trondheim, mai 2013

Norges teknisk- naturvitenskaplige universitet

Det humanistiske fakultet

Institutt for historie og klassiske fag

Veileder: György Péteri

Forord

Arbeidet med å skrive en masteroppgave kan til tider være overveldende og vil ofte gå på bekostning av aktivitetene man vanligvis foretar seg i hverdagen. Nå som arbeidet er ferdig ønsker jeg å takke de personene som har hjulpet meg på veien.

Den største takken går til min veileder, György Péteri. Det var han som gav meg ideen om å skrive denne oppgaven og foreslo bruken av et kildemateriale som fikk meg til å trekke på smilebåndet. Hans kunnskapsrike innspill har dirigert meg tilbake på riktig spor i perioder hvor min tvil har ledet meg på ville veier. Det er i ettertid svært vanskelig å se for seg denne oppgaven uten hans bistand. György skal også ha takk for å ha arrangert PEECS-seminaret hvor jeg fikk muligheten til å legge frem mitt første analysekapittel til interesserte medstudenter.

Videre ønsker jeg å takke de hjelpsomme bibliotekarene ved folkebiblioteket i Beograd, som bidro til å finne frem til oppgavens utvalg. De skal også ha stor takk for at de tøyde regelverket slik at jeg fikk direkte tilgang til magasinet og kunne gå over et større antall aviser enn hva som egentlig var tillatt.

I tillegg vil jeg takke min gode venn, Marius Lervik, for at han på eget initiativ tilbød seg å korrekturlese oppgaven til tross for at han selv har travle og lange arbeidsdager.

Til slutt vil jeg takke vennene som har vist forståelse for at jeg i perioder ikke har kunnet være like sosial som foretrukket, og for at de gjorde seg tilgjengelig da jeg trengte å koble av. Når tilstandene ikke tillot meg å forlate lesesal 6393 ble tilværelsen lagt lettere med medstudentene som i ettertid også har blitt gode venner. Takk til Marius W, Sigrid, Silje, Anders og Kjærstin, for at de gjorde disse to årene mer overkommelige.

Alen Telarević

Trondheim, mai 2013

Innhold

DEL I – TEMATIKK, KILDER OG HISTORISK KONTEKST	1
1.1 Introduksjon til temaet	2
1.2.1 Utdypende om problemstillingen	3
1.2.2 Begrepet konsumerisme	4
1.3 Oppgavens struktur.....	5
1.4 Kilder.....	5
1.4.1 Utvalg I.....	6
1.4.2 Utvalg II	7
1.4.3 Utvalg III	8
1.4.4 Styrker og svakheter med bruk av karikaturer.....	8
1.5 Historiografi	10
1.6 Historisk kontekst.....	13
1.6.1 Andre verdenskrig	13
1.6.2 Konsolidering	15
1.6.3 Stalinisme og brudd med Stalin.....	15
1.6.4 Jugoslavenes unike løsning	17
1.6.5 Kaotisk start på 60-årene	20
1.6.6 Den liberale bølgen og reformen i 1965.....	21
1.6.7 Økonomisk liberalisering og konsumerismens fremmarsj	23
1.6.8 Hvordan forholde seg til konsumerismen?	24
1.6.9 Konservativ gjenreising.....	25
1.6.10 Det andre oljesjokket.....	26
1.6.11 Oppsummering	26
Del II – Analyse I – Fiat 600 voluntas tua.....	28
2.1 Analyse I – 1964-1970	29
2.2 Et ugjengjeldt begjær.....	29
2.3 Oppsving	35
2.4 Bilens inntreden i folks bevissthet.....	37
2.4.1 Tre uttrykk for jugoslavenes forhold til bilen.....	38
2.4.2 <i>Fiat 600 voluntas tua</i>	39
2.4.3 Påfuglfjærene.....	41

2.4.4 Bil er dyrt.....	42
2.5 Fjernsynet i det gode liv	43
2.6 Reiser til det gode liv.....	46
2.7 Shopping i utlandet.....	48
2.8 Hva med sosialismen?	51
2.8.1 Stolthet.....	51
2.8.2 Konsumerisme på kreditt.....	52
2.8.3 Praxis og Praksis	53
2.8.4 Det enkle er ofte det beste	57
2.9 Oppsummering	60
Del II - Analyse II – Medaljens bakside	62
3.1 Innledning.....	63
3.2 Medaljens bakside	63
3.3 Skyldspørsmålet	70
3.4 Arbeideren rammes hardest.....	73
3.5 Det enkle er fortsatt det beste	78
3.6 En ny forbrukerklasse?	79
3.7 Oppsummering	80
Avslutning	82
Konklusjon	82
Implikasjoner til videre forskning	84
Kilder og litteratur	87
Appendiks.....	I

DEL I – TEMATIKK, KILDER OG HISTORISK KONTEKST

1.1 Introduksjon til temaet

Studiet er et steg mot en bedre forståelse av konsumerismens utfoldelse, og dens mottagelse, i det kommunistiske Jugoslavia på 60- og 70-tallet. Dette vil bli gjort ved å se på karikaturer som var trykt i de jugoslaviske avisene på den tiden. Gjennom en studie av karikaturer kan man oppnå innsikt i hvordan jugoslavene harselerer med seg selv ved bruk av stereotyper og selvironi, og slik gjøre seg kjent med hvordan de i samtiden oppfattet de kulturelle endringene som preget perioden. Noe av essensen i historiefaget er nettopp det å kunne formidle hvordan mennesker i tidligere tider har forstått sin samtid.

At konsumerismen vokste frem i løpet av 60-årene er ikke noe unikt for Jugoslavia. Lignende studier for andre land har blitt gjort, og kan fortsatt gjøres. Riktignok tenderer forskning på konsumerisme å ta utgangspunkt i vestlige, kapitalistiske samfunn, noe som er en naturlig følge av at det er i disse samfunn materialismen er mest synlig. Samtidig har det de siste årene blitt gjort en rekke kulturstudier som omhandler temaer som konsumerisme, fritid samt nytelser i sosialistiske land.¹ Ved å se på fenomenet i en sosialistisk kontekst blir man mer bevisst på alternative fremtredener til konsumerisme.

Jugoslavia er i dette henseende en interessant case ettersom landet lot seg forføre av vestlig kultur i større grad enn hva som var vanlig for kommunistiske land i Øst-Europa. Forklaringen og detaljene rundt dette vil bli redegjort senere i del en. Foreløpig får vi nøye oss med å påpeke at Jugoslavia var et land som ikke hadde tydelig tilhørighet til hverken den østlige eller den vestlige sfæren. Jugoslaven valgte å gå en "tredje vei" ved at den stod utenfor den kalde krigen og utviklet en kultur som blandet verdier fra begge verdener.

For å bedre forståelsen av konsumerisme i sosialistisk kontekst, bygger denne oppgaven på følgende problemstilling:

Hvordan ble det jugoslaviske samfunnet påvirket av konsumerismen på 60- og 70-tallet?

Med utgangspunkt i gitt kildemateriale har jeg sett etter hvordan jugoslavene selv har formidlet konsumerismens påvirkning og satt det i lys av politiske og økonomiske analyser

¹ Eksempel på dette er: David Crowley & Susan E. Reid (red.), *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2010.; Liviu Chelcea, "The Culture of Shortage During State-Socialism: Consumption Practices in a Romanian Village in the 1980s", *Cultural studies* 16, nr. 1, 2002.; Patrick Hyder Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, 2011.; Sabina Mihelj, "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation", *Comparative Studies in Society and History* 53, nr. 03, 2011.; György Péteri, "Streetcars of Desire: Cars and Automobility in Communist Hungary (1958–70)", *Social History* 34, nr. 1, 2009.

gjort av andre forskere. Videre er oppgaven hovedsakelig opptatt av den offentlige diskursen om konsumeristisk adferd, fremfor konkrete hendelser. Kildemateriale er heller ikke vel egnet til å ta opp enkelthendelser da avisene kom ut en gang i uken og omtaler av slike hendelser ville hvilt på kun et fåtall av kilder.

1.2.1 Utdypende om problemstillingen

Jugoslavia hadde lenge en spesiell posisjon under den kalde krigen da landet ikke valgte side med noen av stormaktene, men heller gikk en tredje uavhengig vei. Dette var også tydelig innad i samfunnet hvor styresmaktene forsøkte å definere en egen vei i sosialismen; en blanding mellom sosialisme og delvis privatisering. Med dette ble landet åpent for markedsorientert produksjon, og den påfølgende orienteringen mot konsumerisme betviles ikke. Patterson mente at enkelte segmenter i befolkningen kunne identifiseres som *homo consumens yugoslavicus*, grunnet deres aktive deltagelse i markedskulturen.² Oppgaven tar altså konsumerismen for gitt og ser heller på dens innvirkning på samfunnet.

For å oppnå innsikt om konsumerismen tar analysen opp en rekke mindre spørsmål. Dette inkluderer endringen av etablerte verdier og fremveksten av nye, et gjentakende tema som er sentralt i denne oppgaven. I hvor stor grad var jugoslavene selv bevisste på deres nye livsstil? Var bilen kun funksjonell eller tjente den også som et statussymbol som medbragte anseelse og ville gjøre eieren mer populær blant de andre borgerne? På hvilken måte var fjernsynet med på å endre hverdagen? Hvordan reagerte befolkningen på de nye mulighetene til å reise innen- og utenlands? Hvilken innvirkning hadde alt dette på jugoslavenes politiske bevissthet?

Av praktiske årsaker er det ikke mulig å gjøre en detaljert analyse av hele perioden Jugoslavia var styrt av et kommunistisk regime. En tilfredsstillende studie av hele denne perioden krever lengre tid enn hva et toårig masterprogram kan tilby. Oppgaven er derfor avgrenset til karikaturer fra 1964 og ut 1975. Denne avgrensningen er satt til perioden konsumerismen i Jugoslavia var på sitt mest synlige, noe som vil bli utbrodert gjennom kontekstualiseringen i slutten av del 1. Samtidig belyser avgrensningen økonomiske kontraster mellom de velstående årene på slutten av 60-tallet, og den utfordrende perioden på begynnelsen av 70-tallet, som videre eskalerer med den internasjonale oljekrisen i 1973. Bruddet vil slik vise hvordan verdiene hos befolkningen endrer seg i takt med hvor mye

² Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 253.

forbruk økonomien tillater. Slik vil en også kunne se de kontinuerlige holdningene som ikke bare er gjeldende i visse tider, men eksisterer i både velstand og nedgangstider.

1.2.2 Begrepet konsumerisme

Ettersom konsumerisme er et sentralt begrep i denne oppgaven er det nødvendig med en gjennomgang av hva som menes med det.³ Konsumerisme brukes her som et begrep for adferd hvor den individuelle konsumpsjonen blir en aktivitet i seg selv, og bidrar til skapelsen av nye normer og verdier. Dette omfatter forbruk og kjøp av produkter som ikke bare motiveres av produktets nytte, men også av den sosiale verdien som tilskrives til det enkelte produkt. Sistnevnte kan også være viktigere enn produktets nytte, og i enkelte tilfeller være den eneste årsaken til kjøp eller bruk av produktet. Konsumpsjonen blir så middelet til å bekrefte individets deltagelse i et konsumeristisk samfunn, hvor det å konsumere blir tilværelsenes mest verdsette aktivitet.

For at forbrukeren skal kunne få anerkjennelse for hans evne til å konsumere må dette vises frem for andre. Det er derfor ikke nok å bare konsumere, men også å demonstrere aktiviteten og la det tjene som et vitnesbyrd på rikdom og høy standard. Denne anseelse blir ytterligere styrket dersom det fremstår som overflødig og sløssaktig.

Underveis i analysen blir bilen brukt som eksempel på varefetisjisme. Dette begrepet ble introdusert av Marx, men har siden blitt brukt i mange varianter.⁴ I denne oppgaven blir begrepet brukt til å fremheve tankesettet hvor materielle gjenstander blir "menneskeliggjort", ved at de tilskrives attributter som i realiteten kun kan brukes om mennesker.⁵ Dette blir senere synliggjort gjennom fremstillinger hvor bilen stelles som om det var et barn.

Selv om disse begrepene har sitt opphav fra kritikker av eksisterende kulturer, har ikke denne oppgaven som formål å kritisere eller håne irrasjonelle handlinger. Konsumerisme brukes som et analytisk begrep for å tydeliggjøre hvordan jugoslavene forholder seg til materielle gjenstander.

³ Min forståelse av begrepet bygger på en synopsis av flere tekster: Thorstein Veblen, *Den Arbeidsfrie Klasse: En Økonomisk Studie Av Institusjoners Utvikling*, Oslo: Gyldendal, 1976: 78-98.; Zygmunt Bauman, "Forbrukersamfunn", i Gerhard Emil Schjelderup and Morten William Knudsen (red.), *Forbrukersosiologi: Makt, Tegn Og Mening I Forbrukersamfunnet*, Oslo: Cappelen akademisk forlag, 2007: 229-50.; Tim Dant, "Fetishism and the Social Value of Objects", *The Sociological Review* 44, nr. 3 1996.

⁴ Tim Dant har skrevet en oversiktlig tekst som viser hvordan begrepet har blitt brukt fra Marx og Freud til moderne tolkninger av Baudrillard: "Fetishism and the Social Value of Objects", 1996.

⁵ Ibid.: 3-4.

1.3 Oppgavens struktur

Oppgaven er delt inn i to hoveddeler, hvor den første delen legger grunnlaget for den påfølgende analysen i del to. Del en består så av en utredning om kildene som har blitt benyttet, samt en forklaring på hvorfor nettopp disse kildene ble gjort til en del av utvalget. Det vil så bli argumentert for bruken av denne typen kilder og hvordan disse bør brukes i en historiefaglig analyse. Deretter følger en historiografi av bøker som har blitt benyttet til å belyse dette temaet.

Del en fortsetter så med en utredning av jugoslavisk historie fra andre verdenskrig til den økonomiske krisen på 80-tallet. Denne gjennomgangen vektlegger den politiske og den økonomiske utviklingen som har hatt betydning for konsumerismens fremmarsj i andre halvdel av 60-tallet.

Som nevnt inneholder del to selve analysen. Denne er bestående av to kapitler. Det første analysekapittelet belyser den jugoslaviske konsumerismen gjennom karikaturtegnernes fremstillinger av folkets fremtreden til automobilismen, inntredenen av TV-apparatene og boomen i feriekulturen. Det vil så følge en argumentasjon om årsakene til at denne type kultur kunne utspille seg i et sosialistisk land.

Det andre analysekapittelet tar for seg karikaturene fra perioden hvor økonomien ikke vokser i like stor grad som før. Da vektlegges karikaturenes fremstillinger av denne situasjonen, og hvem som fikk skylden for at tilstandene var slik de var. I denne sammenheng spekuleres det om hvorvidt uttrykkene kan tolkes til sosialistisk retorikk, eller om det finnes enklere forklaringer.

Helt på slutten av oppgaven er det lagt ved et appendiks hvor samtlige karikaturer som har blitt referert til gjennom hele oppgaven kan ses.

1.4 Kilder

Ettersom oppgaven bygger på karikaturer fra aviser, et relativt sjeldent brukt kildemateriale i historiefaget, er det nødvendig med en gjennomgang av disse, samt deres potensiale. I dette henseende ønsker jeg å sitere Hallvard Tjelmeland som skrev følgende i kapittelet "Aviser som historisk kilde": "*Det er på høy tid at historikerne blir oppmerksom på den historiske betydningen av massemedia som fenomen, ikke bare som aktuell kildekategori. Avisene har vært viktig i formingen av virkelighetsoppfatninger [..]*".⁶

⁶ Hallvard Tjelmeland, "Aviser Som Historisk Kilde", i Else-Beth Roalsø and Hallvard Tjelmeland (red.), *Å Skrive I Motvind: Ruth Thomsen Og Stavanger Aftenblad 1934-1980*, Oslo: Norsk pressehistorisk forening, 2004: 129.

1.4.1 Utvalg I

Utvalget til oppgaven består av fem ukentlige aviser, samt et månedlig magasin. Disse innebærer avisene *Nedeljne informativne novine (NIN)*, *Ilustrovana politika* og *Jež* som ble trykt i Beograd; *Tovariš* som ble trykt i Ljubljana; *Vjesnik u srijedu (VUS)*, samt magasinet fra samme utgiver, *Moto magazin*, som ble trykt i Zagreb. Dette utvalget ble gjort etter samtaler med noen svært hjelpsomme bibliotekarer ved Nasjonalbiblioteket i Beograd, som lagde en liste på 20 aviser og magasiner som de mente passet til å belyse temaet.⁷ Flere av disse avisene har også blitt omtalt som innflytelsesrike av forfattere som skriver om Jugoslavisk kultur på 60- og 70-tallet.⁸ Deres omtaler bidro til beslutningen om hvilke av de 20 avisene og magasinene som skal granskes nærmere.

Studiene av *Ilustrovana Politika* og *Tovariš* omfatter oppgavens hele tidsramme (1964-1975) og forekommer derfor hyppigst i analysen. *VUS* og *NIN* ble også studert fra 1964 men ble gått bort fra etter 1970 og 1972. For *VUS* sin del skyltes dette at avisen rundt 1970 lignet mer på en tabloidavis hvor bilder av lettkledde kvinner ble prioritert fremfor informative artikler og satiriske karikaturer. Denne endringen henger sammen med at den innflytelsesrike direktøren Božidar Novak nærmet seg sin pensjon og overlot trykkeriet til personer med andre ambisjoner.⁹ *NIN* gjennomgikk også en endring i begynnelsen av 1970-årene da de skiftet profil til at avisen hovedsakelig besto av tekst, mens det kunne gå mange nummer mellom hver karikaturspalte. Samtlige utgaver av bilmagasinet *Moto magazin*, som var i trykk mellom 1966 og 1969, er tatt med i studiet. Derimot er kun tre årganger (1966; 1974-1975) av avisen *Jež* blitt med i utvalget da denne ble undersøkt mot slutten av forskningsoppholdet i Beograd, og det ikke ble tid til mer omfattende studie. Valget av de tre årgangene var strategisk for å få med karikaturer fra konsumerismens høydepunkt, og fra perioden hvor økonomien ble mer turbulent. I alt ble det gjennomgått 43 årganger av ukentlige aviser og tre årganger av et månedlig magasin.

⁷ Med dette har bibliotekarene gjort seg fortjent til en stor takk da deres hjelpsomhet sparte meg mye tid som dermed kunne disponeres til studiet av selve avisene.

⁸ Mihelj, "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation": 514-30.; K. Kurspahić, *Zločin U 19:30: Balkanski Mediji U Ratu I Miru*, Dan Graf, 2003: 3-26.; Gertrude Joch Robinson, *Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, Urbana: University of Illinois Press, 1977.; John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000: 293.; Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 68.

⁹ Kurspahić, *Zločin U 19:30: Balkanski Mediji U Ratu I Miru*, 2003: 22.

1.4.2 Utvalg II

Grunnen til at nettopp disse avisene ble anbefalt av bibliotekarene ved Nasjonalbiblioteket i Beograd henger sammen med at de, i tillegg sine politiske kommentarer, også viet stor plass til artikler som omhandlet kultur. Božidar Novak, den tidligere nevnte direktøren av *Vjesnik*-paraplyen, blir av Robinson omtalt som en av de som representerte overgangen fra politiske direktører og redaktører utpekt av partiet, til profesjonelle journalister.¹⁰ Novak utdannet seg i London og tok kurs ved det amerikanske institutt i Salzburg. Han var med det skolert til å orientere seg mot mer folkelig form for journalistikk, fremfor de politisk tunge avisene som da var vanlig i Jugoslavia.¹¹ Som direktør av *Vjesnik*-paraplyen lanserte han en rekke aviser og interessemagasiner, deriblant *VUS* som særlig vektla kulturelle artikler, og bilmagasinet *Moto magazin*.¹²

En tilsvarende paraplyorganisasjon var å finne i Beograds *Politika*. Denne paraplyorganisasjonen var opptatt av å skrive mangfoldige artikler om det kulturelle liv. Blant deres aviser fant man *Ilustrovana politika* som hadde "hele familien" som sin målgruppe (ikke til å blandes med barnemagasinet *Politikin zabavnik*). Slik tittelen "Ilustrovana" (illustrert) indikerer, var denne avisen rikelig illustrert med karikaturer ved siden av artiklene, og i egne humorspalter. Borba-trykkeriet gav ut den informative avisen *NIN*, som i stor grad var preget av nyhetssaker, men også inneholdt artikler om mote, sport, TV, film og biler.¹³

Når det gjelder *Tovariš* og *Jež* har jeg i stor grad måttet stole på bibliotekarenes anbefalinger. *Tovariš* blir av Patterson nevnt i en oppramsing av aviser som gikk fra det han kaller for "hard news" og politiske kommentarer, til å skrive underholdningsartikler og livsstilartikler. Han skriver videre at disse avisene var direkte knyttet til fremveksten av konsumerisme, dog uten å utdype hva han legger i det (denne oppramsingen inkluderer også *Ilustrovana politika*, *NIN* og *VUS*).¹⁴ Karikaturer fra *Jež* ble på sin side brukt i studiet til Dobrivojević og Miletić, som omhandlet jugoslavenes holdninger til øst og vest på 50-tallet. De rettfærdiggjorde kilden ved at avisens satirer var kjent for å være direkte, og til tider vulgære, fremstillinger av tingenes tilstand.¹⁵ Ettersom bibliotekarenes anbefalinger stemte for de øvrige avisene, ble deres beslutningsevne vurdert som pålitelig for disse tilfellene også.

¹⁰ Robinson, *Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, 1977: 45.

¹¹ Kurspahić, *Zločin U 19:30: Balkanski Mediji U Ratu I Miru*, 2003: 11-13.

¹² Robinson, *Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, 1977: 45.

¹³ *Ibid.*: 45-48.

¹⁴ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 68.

¹⁵ Ivana Dobrivojević and Aleksandar R Miletić, "Istok I Zapad U Jugoslovenskoj Karikaturni 1948-1952", *istorija 20. veka*, nr. 2, 2004: 164.

Gjennom forskningsprosessen ble det tydelig at samtlige aviser vektla artikler som omhandlet kultur og livsstil.

1.4.3 Utvalg III

I dette utvalget forekom det tre karikaturspalter som gjennom deres navn fremhevet at de spilte på selvironiske stereotypier. Disse var "Naša posla" fra *Ilustrovana politika*, "Takšni smo" fra *Tovariš*, samt spalten som alltid begynte med "Aktuelni" [...] fra *VUS*.

Direkte oversatt betyr "Naša posla" våre jobber. "Jobb" kunne derimot også bli brukt om noens væremåte, hvordan en person utfører sine daglige rutiner. Uttrykket brukes vanligvis til å beskrive personer som gjør noe uvanlig i sine privatliv, noe som er merkelig, men ikke nødvendigvis kritikkverdig. En observatør som kommenterer denne aktiviteten kan si "slik jobber han", som på norsk vil tilsvare "slik er han bare". Dermed blir det passende å oversette "Naša posla" med "våre væremåter". Innholdet i spalten viser nokså tydelig at den ikke omhandler jugoslavenes arbeidsliv, men hvordan de fremstår i hverdagen. "Takšni smo" er langt lettere å oversette da det direkte betyr "slik er vi". Den siste spalten skiftet ofte navn, men begynte alltid med ordet "Aktuelni" (aktuell). Den tok opp tema som da var på dagsorden og endret navn etter karikaturens budskap. Eksempelvis het den "Aktuelle samtaler", "Aktuelle løsninger", eller "Aktuelle spørsmål".

1.4.4 Styrker og svakheter med bruk av karikaturer

Karikaturer som kilder er ei uten problemer. Å påstå at karikaturene tjener som en presis fortelling om befolkningens holdninger og væremåter ville vært naivt. Deres mål er å underholde på smart og vittig vis gjennom sin uformelle fremstilling. Karikaturene kan dog tjene som et speilbilde av samtidens tanker, ideer eller forestillinger, gjennom å uttrykke noen felles verdier. Tjelmeland skiver at avisene har tatt *tidens puls*, at de representerer *det samtidige* i samfunnet, gjennom å gjøre første- og andrehåndsobservasjoner over et bredt felt [mine uthevninger].¹⁶

For at avisene kunne fortsette å trykke sine karikaturer av jugoslaviske borgere, måtte det være en viss overenstemmelse med hverdagsbildet og jugoslavenes egne opplevelser. En avis som ikke lyktes med å skape en treffende karikatur ville ikke hatt den samme

¹⁶ Tjelmeland, "Aviser Som Historisk Kjelde", 2004: 114.

underholdningsverdi. I den forstand er karikaturene et godt egnet redskap for å definere rammene av hva jugoslavene aksepterte som et bilde av deres hverdag.

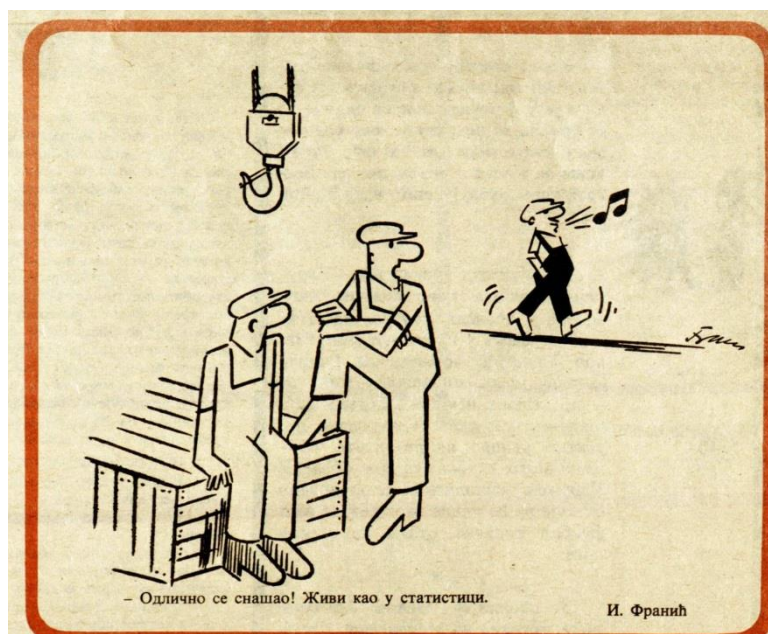
Avisenes karikaturer var lett tilgjengelig og lett forståelig. Derfor kunne den nå ut til en stor populasjon som ikke trengte å legge av mye tid for å la seg underholde av karikaturen. Dette har også vært betydelig for forskingsprosessen ved at det ble mulig å bearbeide et høyt antall kilder på langt kortere tid, enn hva man ville brukt på skreven tekst fra avisene. Videre har karikaturene en fordel da det er meningen at de skal provosere ved å påpeke det absurde ved jugoslavens vaner. De tjener derfor som en slags hoffnarr ved at deres oppgave er å latterliggjøre det etablerte, såfremt de ikke krysser grensen for hva som er politisk akseptabelt.¹⁷ Ved at de har friere tøyler i sine avbildninger av hverdagen kan de også fremstille en annen realitet enn hva man ville fått av å kun se på offentlige statistikker. Med dette blir det passende å presentere den første karikaturen i denne oppgaven. Karikaturen ble trykt i 1975, et år hvor økonomien var preget av inflasjon og ustabile lønninger. Den viser to bitre arbeidere som misunnelig kommenterer at deres veletablerte kollega "lever som i statistikken" (figur 1).¹⁸ Slik indikerer tegneren Franić at folks oppfatning av realitetene i Jugoslavia kanskje ikke var like positivt som den offentlige statistikken ville ha det til.

Avisene kan tjene som en beretning ved at de sier noe om saksforholdet som blir lagt frem. Her legges det dog størst vekt på avisene som levninger ved å se på måten adferden blir fremstilt.¹⁹ Det er derfor relevant å se etter gjentakende temaer og forestillinger i karikaturene. Ettersom bildene er en gjenstand for tolkning vil det alltid være en fare for tendensiøs forskning ved at jeg som forsker tolker bildene på grunnlag av de forventningene jeg har til dem. Samtidig eksisterer også muligheten til å plukke ut de karikaturene som best passer til argumentene i dette narrativ. Det er derfor nødvendig å referere til et stort antall karikaturer som over en lang periode viser til gjentakende uttrykk. Mange av karikaturene er også avbildet i oppgaven, slik at leseren også har mulighet til å gjøre opp en mening og hvorvidt analysen er treffende. Med dette vil den alltid eksisterende subjektiviteten forhåpentligvis ha mindre innvirkning på utfallet av studiet.

¹⁷ For Jugoslavias del gjaldt det å unngå tabutemaer om Tito og partiet, selv om det finnes eksempler hvor disse også ble utfordret: Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, 2000: 293.; Kurspahić, *Zločin U 19:30: Balkanski Mediji U Ratu I Miru*, 2003: 15.

¹⁸ I. Franić, *Jež*, 06.06 1975: 1.

¹⁹ Om aviser som levninger og beretninger se: Tjelmeland, "Aviser Som Historisk Kjelde", 2004: 114 ff.

Figur 1: Mannen som lever som i statistikken

- Han har gjort det strålende! Han lever som i statistikken.

1.5 Historiografi

For å oppnå tilstrekkelig forståelse for oppgavens tema har det blitt benyttet en rekke bøker som omtaler Jugoslavia på 60- og 70-tallet fra ulike perspektiver. Det har vært nødvendig å gjøre seg kjent med verker som vektlegger de kulturelle svingningene fra perioden, samt å kunne forklare disse svingningene ved å referere til verker om den politiske og økonomiske utviklingen. Men først presenteres kilder som har vært inspirerende for mitt arbeid, selv om de ikke har blitt referert til like hyppig utover i oppgaven.

Min egen veileder, György Péteri, har skrevet den svært inspirerende artikkelen "Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958-70)". Her har han behandlet et likt tema, i lik periode, dog i et annet land. Samtidig benyttet også han karikaturer som kilde til å belyse temaet, og med det viste han hvilken struktur et narrativ av denne sort kan ha. Denne artikkelen var avgjørende for beslutningen om å skrive min oppgave. Ytterligere inspirasjon var å finne i boken *Pleasures in Socialism*, redigert av David Crowley og Susan E. Reid, hvor leseren blir bevisst på hvordan andre sosialistiske land også gjennomgikk en endring av verdier ved at materialisme, lyster og fritid ble mer ettertraktet. Sabina Mihelj sin artikkel "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation" var også inspirerende ved at den omtaler Jugoslavia som sentret av en dragkamp mellom to

kultursfærer. Hennes tekst omhandler kun Kroatia og Slovenia og dens beste argument er relevant for Jugoslavia på 50-tallet. Likevel ble den nyttig da den gir en god innsikt i diskursen som da var aktuell.

Oppgavens hyppigst refererte forfatter er Patrick Hyder Patterson. Hans avhandling "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", samt den påfølgende boken *Bought and Sold – Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, tar for seg samme tema som oppgaven og gir god innsikt i hvordan jugoslavene forholdt seg til fremveksten av konsumerisme. Hans narrativ blir riktignok noe annerledes da avhandlingen baserer seg på analyser av reklamer og diskursen som pågikk for å rettferdiggjøre deres eksistens i et sosialistisk samfunn. Av den grunn blir konsumerismens inntreden fremstilt som en slags konflikt mellom sosialistiske og kapitalistiske verdier. Denne oppgaven tar ikke nødvendigvis avstand fra en slik fremstilling, men vil likevel fremstille konsumerismens fremvekst som en *utvikling* hvor sosialistiske idealer, gjennom lav politisk bevissthet, får mindre betydning. Det ulike kildemateriale gir også ulikt bilde når økonomien blir utfordret. Mens denne oppgavens kilder preges av en krisediskurs på 70-tallet, blir dette mindre tydelig i Pattersons kilder. Patterson er riktignok bevisst på at reklamenes omfang intensiverte når økonomien ikke vokste som forventet²⁰, likevel har han et mer positivt narrativ enn hva som synes i denne oppgavens kilder. Dette kommer tydeligst frem i kapittelinnstillingen hvor han behandler perioden 1965-80 som en "gullalder", mens kildene i denne analysen viser tydelige kontraster ved overgangen til 70-tallet.

I tillegg har oppgaven benyttet seg av artikler og bokkapitler skrevet av Igor Duda. Dudas tekster gir god innsikt i hvordan konsumerismen kunne utforme seg slik den gjorde. Dette ved å vektlegge endringer i økonomi, fritid og teknologi. Selv om hans arbeid er i stor grad begrenset til Kroatia, gjerder mange av hans argumenter for resten av landet også. De to artiklene som ble benyttet er "I vlakom na vikend. Prilog socialnoj i kulturnoj povijesti slobodnog vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih" (Med toget til helgeturen - Sosial- og kulturhistorie av fritiden i Kroatia på slutten av 60-årene), samt "Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj" (Teknologi til folket! Varige goder, forbruk og fritid i sosialistiske Kroatia). Bokkapitlene som ble benyttet er begge en del av boken *Yugoslavia's Sunny Side – A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*. Disse er "Workers into Tourists; Entitlements, Desires, and the Realities of Social Tourism under

²⁰ P.H. Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", University of Michigan., 2001: 154-56.

Yugoslav Tourism" og "What To Do at the Weekend? Leisure for Happy Consumers, Refreshed Workers, and Good Citizens".

Når konsumerismen skal forklares i en økonomisk kontekst har John R. Lampes sin bok *Yugoslavia as History – Twice There was a Country* blitt benyttet. Boken er en detaljert gjennomgang av Jugoslavias økonomiske historie fra århundreskiftet til 1990-tallet (boken har også to innledende kapitler som omfatter middelalderen og 1800-tallet). Lampe gir også god innsikt i de politiske faktorene som hadde betydning for den økonomiske utviklingen. Lampe benytter seg av statistikker utarbeidet av en rekke økonomiske historikere, deriblant Vinod Dubey. Hans bok *Yugoslavia: Development with decentralization* har en mengde offisielle statistikker frem til 70-tallet. Harold Lydall sin *Yugoslavia in Crisis* kan sies å fortsette der Dubey slipper ved at hans økonomiske analyser er mest detaljert i perioden hvor økonomien begynner å gå nedover. Lydall har også innsiktsfulle kommentarer om hvilke faktorer som påvirker økonomien, og hvilke konsekvenser dette får.

Hvor det har vært nødvendig med en dypere innsikt i det politiske styret har det blitt anvendt bøker av Sabrina P. Ramet. I boken *Eastern Europe – Politics, Culture, and Society since 1939*, hvor hun er redaktør og forfatter av kapitlene som omfatter Jugoslavia, får leseren en oversiktlig gjennomgang av den politiske utviklingen i etterkrigstiden. *The Three Yugoslavias – State-Building and Legitimation, 1918-2005* er et av hennes mer omfattende verk som ble brukt til å oppnå forståelse om de politiske leirene innad i det kommunistiske partiet. I tillegg var hun medredaktør av *KAZAAAM! SPLAT! PLOOF! The American Impact on European Popular Culture since 1945*. Hennes kapittel om inntreden av amerikansk rock 'n roll ble så brukt til å argumentere for generasjonsskiftet på 60-tallet.

Da det var nødvendig å gjøre seg kjent med de jugoslaviske mediene ble det oppsøkt informasjon hos Gertrude Joch Robinson, som har skrevet boken *Titos Maverick Media – The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*. Boken ble nyttig i kartleggingen av trykkeriene, deres profil, og hvilke aviser de trykte. Boken *Zločin u devetnaest i trideset* (Ondskap klokken halv åtte), skrevet av Kemal Kurpahić, har det første kapittelet blitt brukt for å skaffe innsikt i hvordan en ny og folkelig type journalistikk vokste frem. Dette kapittelet baserer seg i stor grad på intervjuer med lederne av de største trykkeriene.

1.6 Historisk kontekst

Gjennom denne korte innføringen i jugoslavisk etterkrigshistorie vil leseren forstå hvorfor oppgavens tidsramme er satt mellom 1964 og 1975. 50-tallet blir fremstilt som den tentative perioden preget av en gradvis desentraliseringsprosess. 60-tallet var derimot tiåret hvor konsumerismen virkelig vokste frem, særlig etter reformene i 1965. 70-tallet markerer begynnelsen på de økonomiske utfordringene som gjør det vanskelig å konsumere på samme måte som før. Etter den andre oljekrisen ender landet i en økonomisk krise som gjør at kun de færreste kan delta i en konsumeristisk kultur. Den politiske usikkerheten om hvordan de skal forholde seg til denne utviklingen er også blitt vektlagt.

1.6.1 Andre verdenskrig

I likhet med andre stater i Øst-Europa har det kommunistiske styresettet i Jugoslavia sin opprinnelse i ilden av andre verdenskrig. Men de jugoslaviske kommunistene skilte seg ut ved at de selv spilte en større rolle i frigjøringen og hadde dermed bedre grunnlag til å forme staten etter egne vilkår. Da landet ble invadert den 6. april 1941 var det et kongerike under den nyinnsatte Kong Peter II. Hans kongelige hær kunne yte liten motstand mot Wehrmacht, som endte med en betingelsesløs kapitulasjon den 17. april samme år. Følgene ble oppløsning av et samlet Jugoslavia hvor områdene ble fordelt mellom aksemaktene.

I den forbindelse vokste det frem tre forskjellige grupperinger med hver sine motiver. Ustašane i Kroatia, ledet av Ante Pavelić, var en nasjonalistisk militantgruppe som samarbeidet med okkupasjonsmaktene. Ustašane ønsket å danne et "rent" Kroatia ved å fjerne eller omvende andre folkeslag som befant seg innenfor grensene. Dette gikk i størst grad utover jødene og serberne, sistnevnte søkte da tilflukt hos Četnikene. Četnikene, som var ledet av Draža Mihailović, vokste da de nektet å gi opp kampen mot tyskerne etter at den jugoslaviske hæren kapitulerte. Men det tok ikke lang tid før det ble tydelig at denne gruppen i realiteten var mest opptatt av å danne et Stor-Serbia som skulle inkludere Bosnia-Hercegovina og deler av Kroatia. Den ikke-serbiske befolkningen i disse områdene skulle fordrives og utryddes. Den tredje grupperingen var partisanene, den kommunistiske motstandsbevegelsen ledet av Josip Broz "Tito". Den tilegnet seg stadig sympati gjennom sin kompromissløse motstandskamp og fikk etter hvert også vestlig støtte. Gjennom en slik

tredeling var rammene satt for en «alle-mot-alle» situasjon hvor samtlige parter helhjertet forfulgte sine motstandere i brutale kamper og til tider massakre.²¹

Nesten tre måneder etter den tyske okkupasjon av Jugoslavia begynte Hitler angrepet på Sovjet, kjent som Operasjon Barbarossa. Konsekvensene for Jugoslavia var at det tyske nærværet ble langt mindre, samt at Jugoslavia nå kjempet en felles kamp med kommunistene i Sovjet. Med nedtrappingen av det tyske nærværet utbrøt en rekke spontane og uorganiserte opprør i flere byer, særlig de serbiske. De fleste av disse opprørerne sluttet seg til den kommunistiske motstandsbevegelsen, mens et mindretall sluttet seg til četnikene. Partisanene var i likhet med den jugoslaviske hæren sjanseløse i åpen strid og søkte derfor tilflukt i Montenegro og Bosnia-Hercegovina, hvor de kunne benytte seg av geriljatakter i fjell og skoger. Draža Mihailović ble på sin side værende i Serbia som gjorde deres motstandskamp langt vanskeligere. Četnikene ble med det stadig mer anonyme og etter hvert beskyldt for ikke å yte særlig motstand mot nazistene. De kunne ikke måle seg med partisanenes kompromissløse kamp (som også kostet mange menneskeliv i represalier). Men selv om kampen var dyrebart bragte den en masse stolthet ved at dette var *deres* kamp, det var *deres* seiere og *deres* tap mot den invaderende okkupasjonsmakten.²²

I alt ledet Tyskland syv offensiver mot partisanene. De fleste av disse ledet til pyrrhiske seire da partisanene unngikk konfrontasjon ved å trekke seg tilbake og heller gjøre motangrep på egne premisser. Den mest kjente av disse offensivene forekom sommeren 1943 da 120.000 soldater, i en spesialisert anti-geriljatakter, avanserte mot Titos 20.000 partisaner som var omringet i et fjellområde. Tito fintet ut tyskerne og unnslopp, dog med store tap. Alle små seire økte populariteten hos partisanene som få måneder etter offensiven hadde rekruttert det samme antallet de hadde tapt under angrepet.²³ Slike historier ble viktige for romantiseringen av partisanene som landets befriere og legitime makthavere. Partisanenes konkurrenter ble svartmalt og regnet som uaktuelle kandidater i statsdannelsen. Erindringene fra krigen ble i ettertiden brukt for å utelukke ikke-kommunistisk politikk og legitimere kommunistenes makt.²⁴

²¹ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York: New York University Press, 2000: 771-75.; Svein Mønnesland, *Før Jugoslavia Og Etter*, Oslo: Sypress forlag, 2006: 187-98.

²² Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 2000: 773-76.

²³ Ibid.: 781

²⁴ Sabrina Petra Ramet, *Eastern Europe: Politics, Culture, and Society since 1939*, Bloomington: Indiana University Press, 1998: 161.

1.6.2 Konsolidering

Det var lite igjen av det av de politiske og økonomiske institusjonene da krigen var omme. Kongen, som var satt inn like før krigsutbruddet, hadde dratt i eksil sammen med sin regjering. Ustašane endte på den tapende siden av krigen, mens četnikene i realiteten ikke ble oppfattet som en motstandsgruppe. Partisanene hadde ikke noen reelle motstandere i sin maktkonsolidering. De var den klart sterkeste grupperingen i maktvakuemet som ble skapt av andre verdenskrig. Faktisk hadde de alt i 1943 bestemt at kongen ikke kan vende tilbake før folket har vedtatt hvilket styresett de ønsket etter krigen. Sett ut ifra denne situasjonen er det forståelig at Stavrianos omtaler krigsårene som kommunistenes revolusjon.²⁵ Tito bedrev også et taktisk spill i krigens siste år. Han forholdt seg relativt rolig frem til de allierte anerkjente Jugoslavia i mars 1945, etter det kunne han forfølge sine politiske motstandere som sto sjanseløse ved valget samme år. Da maktkonsolideringen var et faktum stod det ingen igjen til å utfordre kommunistene om deres ugjerninger (og fremheve andres gjerninger) fra krigstiden.²⁶ Men selv foruten propagandaen, er det få som ville argumentert mot at partisanene var landets genuine frigjørere og kommunismen var utvilsomt det mest populære statsalternativet da de skulle gjenreise seg etter krigen.²⁷ Krigsinnsatsen var en sentral faktor i etableringen av kommunistenes popularitet, i ettertiden fulgte en rekke hendelser som bygde videre på dette.

1.6.3 Stalinisme og brudd med Stalin

I de første årene etter krigen var det ikke snakk om noen form for konsumerisme i et land som var mer eller mindre i ruiner og uten økonomisk infrastruktur. Industrien i de serbiske områdene ble hardest rammet av krigsherjingene, mye på grunn av tyskernes forfølgelse av četnikene som holdt til i de urbane områdene der. Selv om industrien i Kroatia og Slovenia ikke ble like hardt rammet, var det store utforinger der også. De øvrige republikkene var i all hovedsak jordbruksorienterte og hadde begrenset bidrag til industrisektoren. Med dette utgangspunktet lå det til rette for det nyetablerte kommunistregimet å forme den økonomiske infrastrukturen etter sitt ønskede mønster.

²⁵ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 2000: 776-84.

²⁶ Ramet, *Eastern Europe: Politics, Culture, and Society since 1939*: 162.; Svein Mønnesland, *Før Jugoslavia Og Etter*, 2006: 215.

²⁷ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : Glavni Proces*, Zagreb: Školska knjiga, 1978: 95.

Følgene av dette ble en kraftig sentralisering etter stalinistisk mønster hvor alternative røster (særlig četnikene og ustašaene) ble utsatt for omfattende undertrykkelse. Planleggingen var, som typisk i stalinismen, altomfattende og svært ambisiøst, med et større fokus på teoretiske mål enn realitet. Omfanget av femårsplanen som ble forberedt i 1946 tydeliggjøres gjennom dens formidable vekt på 1,3 tonn.²⁸ Praktisk talt ble samtlige sider av det jugoslaviske livet rettet mot et felles prosjekt om å rekonstruere økonomien i et mønster hvor alle beslutninger gikk fra topp til bunn. I Patterson sin omtale av Jugoslavia i etterkrigstiden skriver han at "*Jugoslavia var ikke den type land hvor borgerne kunne stille krav til sine ledere, ikke uten å utsette seg for stor risiko*".²⁹

Som i de andre nyetablerte kommunistregimene i samtiden gjaldt det først og fremst å øke landets produktive kapasitet, mens konsumpsjon var nedprioritert. Tungindustriens betydning virket å være utvilsom, mens forsørgelse av folket ble holdt på et nødvendig minimumsnivå. Noe snakk om konsumerisme var uansett ikke realistisk i et land der myndighetene hadde store problemer med å se til at folk fikk nok mat.³⁰ Alvorligheten av manglene ble synlig i 1950 og 1952 da tørker rammet den nord-østlige delen av landet og skapte kjedeproblemer i matproduksjonen. I begge tilfellene stilte USA med nødhjelp i form av mat for å avverge krisen.³¹

Amerikanernes velvilje til å hjelpe henger som kjent sammen med det berømte bruddet mellom Stalin og Tito. Allerede ved første møte mellom Stalin og Tito ble det tydelig at disse vanskelig kunne samarbeide da de syntes å være uenig i de aller fleste spørsmålene om Jugoslavias fremtid.³² Men selv om Tito var fast bestemt på Jugoslavia ikke skulle bli en satellittstat under Stalin var det ikke noe tvil om at landet skulle formes etter Marxistisk teori. Tvert om uttalte Stalin at den jugoslaviske sosialismen utviklet seg for raskt, og ba de bremse ned prosessen.³³ Uviljen til Stalins innflytelse ble tydelig da Jugoslavene nektet å la sovjetiske agenter overvåke nøkkelposisjoner i statsadministrasjonen. Stalin krevde så et møte med Tito,

²⁸ Fred Singleton, *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 218.

²⁹ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 20.

³⁰ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 57.

³¹ Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, 2000: 258.

³² Et utdrag fra dette møtet som inkluderer noen av situasjonene Tito oppfattet som direkte ubehagelig kan leses i: Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 2000: 814-15. Her kommer det tydelig frem at Tito betvilte Stalins lederegenskaper og hans ambisjoner om Jugoslavia.

³³ Joseph Rothschild & Nancy Merriwether Wingfield, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*, Oxford: Oxford University Press, 2008: 101-107.

hvor Tito isteden besluttet å sende sin propagandaminister Milovan Djilas. Dette ble ikke godt mottatt av Stalin som svarte med å ekskludere Jugoslavia fra Kominform i 1948.³⁴

Eksklusjonen fra Kominform medførte også en handelsembargo som fikk store konsekvenser ettersom Sovjetblokken utgjorde omtrent 50% av utlandshandelen.³⁵ Jugoslavene hadde ikke annet valg enn å vende vestover, som også var noe problematisk da inngangen til det italienske markedet var begrenset grunnet dragkampen om Trieste. Men amerikanerne så sitt snitt til å utøve innflytelse i regionen og var derfor villige til å bistå med økonomisk drahjelp til å jevne ut budsjettdeficiten som oppsto etter handelsembargoen.

På kort sikt betydde amerikansk innflytelse lite for de ideologiske retningslinjene som partiet førte. Regimet var fast bestemt på å fortsette sentraliseringen og intensiverte kollektiviseringen av landbruket i håp om å vinne tilbake Stalins gunst.³⁶ På denne tiden forsøkte amerikanerne å overtale Tito til å trappe ned på antall statsfinansierte prosjekt i industrien, uten at det førte til utfallet de hadde håpet på. Grunnet det internasjonale trusselbildet var det lett å argumentere for nødvendigheten av et kapabelt forsvar, støttet av en utbygget tungindustri. Derfor var det hovedsakelig småprodusenter som ble rammet av nedtrappingen, som igjen førte til lavere produksjon av forbruksvarer.³⁷ Bruddet med Stalin var derimot betydelig for utviklingen av konsumerisme på lang sikt, ved at jugoslavene ble presset til å utvikle en egen vei mot kommunisme.

1.6.4 Jugoslavenes unike løsning

Jugoslavias "egen vei" innen kommunismen kjennetegnes ofte med tre pilarer: arbeiderstyret, brorskap og enhet (*bratstvo i jedinstvo*), og det alliansefrie initiativet.³⁸ Brorskap og enhet dreide seg om å skape en fellesskapsfølelse av jugoslavene som *et folk*, samtidig som å ivareta mangfoldet av etniske tradisjoner. Det er lite som tyder på at dette påvirket utviklingen mot konsumerisme i betydelig grad.

Uviljen til å velge side i den kalde krigen og dannelsen av den alliansefrie organisasjonen gjenspeiler det unike ved Jugoslavia fra midten av 50-tallet. Sammen med Egypternes president, Gamal Abdel Nasser, ble Tito den ledende stemmen for land som ikke ønsket å være en del av den kalde krigen. Arbeidet med *Organisasjonen av alliansefrie nasjoner* begynte i 1953, men ble ikke formalisert før stiftelsen i 1961. Dens virkning ble dog

³⁴ Ramet, *Eastern Europe : Politics, Culture, and Society since 1939*, 1998: 162-63.

³⁵ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 253.

³⁶ Ramet, *Eastern Europe : Politics, Culture, and Society since 1939*, 1998: 163.

³⁷ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 260.

³⁸ Ramet, *Eastern Europe : Politics, Culture, and Society since 1939*, 1998: 164.

tydelig allerede i mai 1955, da Khrusjtsjov fløy til Beograd for å normalisere forholdet mellom landene, gjennom en deklarasjon som aksepterte "ulike konstruksjoner av sosialismen".³⁹ Også forholdet til italienerne ble normalisert i 1954 gjennom avtalen som sikret italiensk suverenitet over Trieste, mot at jugoslavene skulle få fri tilgang til havneområdet. I løpet av fire år etter avtalen hadde Italia blitt Jugoslavias viktigste handelspartner. Jugoslavia endte i en posisjon hvor de kunne handle med begge sfærer, samt måle de ulike kulturene opp mot hverandre og la seg inspirere av dem.

Den tredje pilaren i det jugoslaviske systemet, arbeiderstyret, var av stor betydning for den gradvise desentraliseringen på 50-tallet, som igjen muliggjorde konsumerismen på 60- og 70-tallet. Innføringen av arbeiderstyret var forsiktig og tentativ, noe som i ettertid ble en typisk fremtreden mot endringer i Jugoslavia. De første konkrete ideene om et arbeiderstyre kom til en gang i 1949 og ble iverksatt som et eksperiment ved 200 utvalgte bedrifter i desember samme år. Bare et halvt år senere ble eksperimentet til en lov som omfattet 6000 større bedrifter (totalt i underkant av en million arbeidere).⁴⁰ Singleton har gjengitt hvordan denne loven definerte konseptet av et arbeiderstyre:

Fabrikker, gruver, skip, transport, handel, jordbruk, skogbruk, offentlige tjenester og andre statlige økonomiske foretak, som en del av folkets eiendommer, skal på vegne av samfunnet styres av et kollektiv som arbeider innen rammene satt av statens økonomiske plan... arbeiderkollektivene skal utøve sin styrerett gjennom arbeiderråd.⁴¹

Kort fortalt argumenterte de for at arbeiderstyret var folkets verktøy til å styre "deres egne eiendommer" innenfor rammeverket gitt av staten. Selv om arbeiderstyrene fungerte som det første steg i en desentraliseringsprosess, var deres innflytelse i første omgang tydelig begrenset ved at de til enhver tid måtte holde seg innenfor rammene som var satt av staten. Også arbeidernes innflytelse innad i bedriften var begrenset da deres konsultasjon kun ble etterspurt ved spørsmål om bedriftens generelle retningslinjer, mens direktørene hadde frie hender i den daglige driften. Teoretisk sett var introduksjonen av arbeiderstyre et tydelig brudd med stalinismen, men som Singleton påpeker, hadde arbeiderstyrene lite reell makt i forhold til direktørene i 1950.⁴²

³⁹ Ibid.: 165. De egentlige motivene bak denne vennligheten hang sammen med to ledere som begge ønsket å underminere Stalin, samt Khrusjtsjovs forhåpninger om å øke sin innflytelse over Titos nye venner i den tredje verden.

⁴⁰ Fred Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia*, London: Macmillan Press, 1976: 126.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.: 128.

Flere endringer fulgte gjennom en gradvis desentraliseringsprosess som ble mer merkbar etter 1951. Økonomiske sektorer som før var under føderal administrasjon ble i større grad overlatt til republikansk eller lokal administrasjon. Den tunge planleggingskommisjonen i Beograd ble i løpet av 1951 redusert til et lite institutt. Deres retningslinjer ble uttrykt ved at de definerte hvor mye investeringsfondet skulle bidra med til de økonomiske sektorene, mens de lokale institusjonene fikk ansvaret for videre detaljer.⁴³ Ettersom de økonomiske planene etter 1951 virket å være nokså annerledes i form av metode og mål, argumenterer Patterson for at den første femårsplanen (1947-1951) også var den siste til å følge den strenge sovjetiske linjen.⁴⁴ Desentralisering var dog ikke ensbetydende med økning i privat konsumpsjon. Privat konsumpsjon var fortsatt betydelig regulert av et stramt rammeverk.⁴⁵

Ettersom de forsiktige endringene stadig økte i omfang oppsto behovet for å formalisere de. Den nye grunnloven fra 1953 tjente derfor som et redskap til å ytterligere distansere jugoslavene fra stalinismen, og med det definere sin egen tolkning av sosialisme. Arbeiderstyret ble så en del av grunnloven ved å inkludere arbeiderrådene som en del av den statlige administrasjonsstrukturen. Grunnloven inneholdt også videre overføringer av administrativ kontroll fra det føderale nivået, til det lokale. Formaliseringen av disse endringene var betydelig for regimets legitimitet da den forrige grunnloven (fra 1947) baserte seg på stalinistisk politikk.⁴⁶ Johnson uttrykker det presist når han skriver at det statlige rammeverket tok form av å være mer regulerende enn dirigerende. I det regulerende rammeverket kunne fabrikkene forsiktig begynne å planlegge produksjonen med etterspørsel som utgangspunkt.⁴⁷

Omtrent samtidig med den nye grunnloven begynte landets produksjon å øke for første gang siden den sovjetiske blokaden, noe som bidro til en økt levestandard og evne til å konsumere. Etter 1952 opplevde jugoslavene en årlig vekst i BNP per capita på 6,7% (til sammen 54% økning frem til 1960).⁴⁸ En årlig økning i privat konsumpsjon på 4,8% i samme periode fulgte utviklingen.⁴⁹ Den største økningen i privat konsumpsjon på 50-tallet var under

⁴³ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 256.

⁴⁴ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 25-26.

⁴⁵ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 65.

⁴⁶ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2001: 27.

⁴⁷ A. Ross Johnson, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953*, Cambridge: MIT Press, 1972: 165.

⁴⁸ Ibid.: 53-54. Johnson opplyser at den årlige veksten i BNP ble regnet ut som et gjennomsnitt av bolker på tre år, som igjen har blitt omgjort til et gjennomsnitt for perioden 1952-60.

⁴⁹ Ibid.

den andre femårsplanen mellom 1957 og 1961. Da økte konsumpsjonen med 45,8% (gjennomsnittelig 11,5% per år). Likevel var Jugoslavia alltid et godt stykke bak sine vestlige naboer i absolutte mål.⁵⁰

Ettersom privat konsumpsjon var i ferd med å bli en del av hverdagen skulle man anta at jugoslavene begynte å utvikle ideer om hva et marked var, noe de paradoksalt nok ikke gjorde. Woodward skriver at betydningen av hva et "marked" var, så ut til å variere etter hvem som snakket om det, og hvilken situasjon de var i. Kidrič (slovensk minister med stor innflytelse på utformingen av grunnloven fra 1953) brukte begrepet "marked" i tre ulike sammenhenger tidlig på 50-tallet, der alle var betydelig forskjellig fra hverandre. For det første mente han markedet var noe som var regulert etter verdiloven (Law of value), som betydde at varer skulle selges på grunnlag av gjennomsnittlig arbeidsmengde som var nødvendig for å lage varen. Videre kunne marked også være ensbetydende med akkumulasjonsprinsippet (kommersiell profitt) i handelen med vestlige land, eller i den private sektoren. Den tredje bruken av marked hang nært sammen med desentraliseringen, ved at fremveksten markedet var resultatet av økt autonomi til mindre aktører.⁵¹ Disse vage forklaringene vitner til at de var beredt på å ta imot visse markedsprinsipper, uten å ha en klar forestilling om hvordan de skulle artikulere meningen med deres inntreden.⁵²

1.6.5 Kaotisk start på 60-årene

Tiåret begynte med en ny femårsplan som i utgangspunktet skulle vare fra 1961-65. Målet ved denne femårsplanen var videre integrering av markedsincentiver i industrien, uten å svekke arbeiderstyrets fundament. Til å oppnå dette fjernet de en progressiv skatt som gikk direkte på bedriftens profitt, og introduserte heller en fast skatt som gjorde at bedriftene satt igjen med en større del av den kommersielle profitten. I tillegg doblet de antall korttidslån som gikk fra nasjonalbanken i Beograd, til de 380 kommunale bankene, som gjorde det lettere å ta opp lån for mindre bedrifter. Presset på inflasjonen som fulgte disse reformene omtaler Lampe som begynnelsen på inflasjonen som skulle kjennetegne Jugoslavia i dens resterende år.

⁵⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 33-34. Patterson poengterer også konsumpsjonen under den andre femårsplanen faktisk overgikk planens målsetninger som var en økning mellom 34 og 40 %.

⁵¹ Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995: 170-71.

⁵² Det er viktig å understreke for leseren at aksept for enkelte markedsprinsipper ikke er ensbetydende med markedsøkonomi. Selv om enkelte varer var gjenstand for markedskrefter, styrte staten fortsatt prisene på varer de anså var viktige for deres satsingsområder: Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991, 2001: 67-68.; Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, 1995: 169-70.

Gjennomsnittlige industripriser steg med 10% frem til 1962, mens levekostnadene steg med hele 30%.⁵³ Inflasjonen gjorde det også vanskelig å spare penger, og fungerte derfor som et incentiv til å bruke pengene så fort de kom inn.

Det ble fort tydelig at inflasjonen ikke kunne fortsette som den gjorde, noe måtte foretas. Derfor svarte Tito med å sette brems for markeds mekanismer. Det ble kuttet på lån som kunne tas opp av forretningene da det ble mer vanlig å ta opp lån for å kompensere for underskudd, enn å endre strukturen i bedriften eller akseptere lønnskutt. Tvert om, måtte regimet til og med fryse lønnsnivået da arbeiderstyrene fant det fristende å utbetale all overskudd som bonuser til seg selv, for så å ta opp lån til nødvendige investeringer. Også produksjonsmessig ble 1961-1962 en vanskelig periode der de faktisk opplevde en nedgang. Alt dette resulterte i at de så seg nødt til å oppgi femårsplanen og lete etter andre løsninger i 1962, bare et og et halvt år etter dens lansering.⁵⁴ Ytterligere forsøk på å bremse liberaliseringen ble gjort de påfølgende årene, men ettersom Tito trakk seg så fort det ble uttrykt misnøye i opinionen, så man få konkrete endringer. Det ser ut til at han en gang i 1964 ombestemte seg og begynte å lytte mere på de liberale forslag.⁵⁵ Denne vinglingen, eller uviljen til å ta et klart standpunkt, ble stadig mer karakteristisk for det jugoslaviske regimet.

1.6.6 Den liberale bølgen og reformen i 1965

Midten av 60-tallet var en periode hvor liberale stemmer rådet, noe som kom frem gjennom reformene i 1965 og fjerningen av Ranković. Men før disse temaene foretas er det nødvendig med en kort gjennomgang av hva som menes med liberale og konservative i jugoslavisk kontekst for å unngå potensiell forvirring.

Det er viktig å understreke at begge disse grupperingene alltid tilhørte det kommunistiske partiet. Forskjellen hvilte i deres metoder da liberalistene trodde på mere pragmatiske løsninger, mens konservative var opptatt av teoretiske idealer. Mer konkret betydde dette at de konservative kommunistene var i favør av en sterkere partistruktur med tett overvåkning av hele samfunnet. Dermed var de også tilhengere av sentraliseringen med en strammere økonomi som var rettet mot produktivitet. De liberale kommunistene var på sin side tilhengere av mindre direkte styring fra partiet, i en mer desentralisert føderasjon, med løsere kontroll i økonomien og de sosiale strukturene. De mente at høyere effektivitet kun kan oppnås ved å la markedet "styre" økonomien. Tilhørighet til en av disse grupperingene var

⁵³ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 283.

⁵⁴ *Ibid.*: 283.

⁵⁵ *Ibid.*: 285.

ikke absolutt, men kunne ofte være flytende. Ramet omtaler også en tredje gruppe "meglere", som var fleksible i begge leirer og definerte seg først og fremst gjennom sin lojalitet til Tito. Hun skriver videre at Tito var en typisk "megler" da hans favorisering svingte fra leir til leir i ulike tider.⁵⁶

Ettersom den store reformen i 1965 på mange måter lettet den statlige kontrollen, over industrien og privatlivet, er det få som vil argumentere mot at den var et steg i liberalistisk retning. Lampe identifiserer de viktigste endringene ved denne reformen gjennom fem punkter. (1) Skatt på omsetning ble kraftig redusert slik at bedrifter satt igjen med en nettoverdi som tilsvarte omtrent 70% av deres inntekter, mot 50% som var før reformen. (2) Fondet som fra før var skapt for å finansiere utviklingen i rurale områder ble betraktelig styrket gjennom en "utjevningsskatt" som trakk 1,85% av inntektene til samtlige bedrifter på landsbasis. (3) Med mål om å oppnå fullt GATT-medlemskap devaluerte de dinaren i et forsøk på å hindre inflasjonens virkninger. Importskatten ble redusert fra 23 til 12 % samt de kuttet store deler av subsidiene til eksport. Med dette fikk den jugoslaviske industrien mindre beskyttelse i internasjonal handel, og måtte i større grad orientere seg mot det europeiske markedet. (4) Priser på råvarer og produksjonsvarer ble hevet til et nivå som bragte dem nærmere resten av Europa (selv om de fortsatt var holdt kunstig lave). (5) Bønder fikk lettere tilgang til lån for maskineri og redskaper for å ta igjen noe av etterskuddet på produktiviteten i deres sektor.⁵⁷

Virkningen av disse reformene (som vil bli omtalt lengre ned) ble ytterligere styrket ved at den mest innflytelsesrike konservative stemmen i partiet, Aleksandar Ranković, ble fjernet fra politikken. Ranković, som også var leder for den hemmelige politiorganisasjonen UDB, var dermed rival (og personlig fiende) med den ledende liberale røsten, Edvard Kardelj. Et mislykket attentatforsøk mot Kardelj i 1959 intensiverte rivalisering mellom disse betraktelig, ved at Ranković ble beskyldt for at han intensjonelt ikke hindret forsøket. Hendelsen fikk ikke direkte konsekvenser i første omgang, men den tilspisset forholdet mellom rivalene i toppsiktet av partiet. Grunnet Ranković sine arbeidsmetoder som innebar trusler og avlytting av partifeller sine privatliv, skaffet han seg mange fiender utover 60-tallet (det ble også påstått at han avlyttet Titos soverom). Til slutt klarte Kardelj og andre ledende liberaler å overtale Tito til å opprette en kommisjon til å granske Ranković. Kommisjonen foretok en forhastet granskning og brukte kun en uke på å samle nok beviser til å fjerne

⁵⁶ Sabrina Petra Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2006: 209-12.

⁵⁷ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 287-88.

Ranković sommeren 1966.⁵⁸ Selv om det ikke ble sagt direkte, er det nokså tydelig at den forhastede granskningen handlet om mer enn Ranković sine arbeidsmetoder. Gjennom hans fjerning fikk den liberale koalisjonen et godt fotfeste ved de viktigste posisjonene.⁵⁹

1.6.7 Økonomisk liberalisering og konsumerismens fremmarsj

I andre halvdel av 60-tallet var det altså lagt opp til at bedrifter kunne orientere seg mot markedet i større grad, det var dog ikke et krav og det fantes fortsatt bedrifter som styrte unna den form for drift. Ansatte ved bedrifter som søkte profitten hadde derimot en rik tid i vente ved at bedriftene fikk beholde større andel av profitten; arbeiderne hadde som kjent en vane til å utbetale overskuddene som bonuser til seg selv.⁶⁰ Da dette foregikk parallelt med en årlig økning i bruttonasjonalprodukt på 6,8% frem til 1970, og 6,3% frem til 1976, ser man hvordan arbeideren fikk mer penger å rutte med.⁶¹ Det er også viktig å minnes om at dette foregikk i en stat som strakk seg langt for å dekke borgernes kostnader for boliger, helseutgifter og skole. Eksempelvis opplyser Patterson at en arbeider med gjennomsnittlig inntekt, trengte å jobbe 16 timer for å dekke den månedlige leien til en vanlig leilighet på femti kvadratmeter⁶²; de arbeidere med leilighet kunne disponere en stor del av deres inntekt til andre formål. Ettersom inflasjonen mellom 1965 og 1970 var på hele 12 % per år, var det heller ikke fornuftig å spare penger; pengene ble som oftest brukt opp så fort de kom inn.⁶³

Økende disponibel inntekt i husholdene førte til omfattende endringer i det jugoslaviske samfunnet hvor en konsumeristisk livsstil var i ferd med å vokse frem, også i fattige områder på landsbygda.⁶⁴ Tabeller på privat konsumpsjon kan vise en årlig vekst på 6,3% frem til 1970, og 5,6% fra 1970 til 1979.⁶⁵ I sammenheng med den voksende konsumeristiske kulturen beskrev poeten Matija Bećković sine medborgere som "grafsende, bare grafsende".⁶⁶ Flere tok også på seg ekstra jobber for å kunne opprettholde en materialistisk livsstil. Med dette grunnlag begynte mange å tenke at de hadde lyktes med

⁵⁸ Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, 2006: 218-19.

⁵⁹ Ibid.: 219.

⁶⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2001: 36-39.

⁶¹ Laura D'Andrea Tyson, *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1980: 33.

⁶² Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 42. Denne beregningen er basert på nivåene fra 1966. Forøvrig opplyser ikke Patterson hva han selv legger i "vanlig" leilighet.

⁶³ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 317.

⁶⁴ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 39.

⁶⁵ Harold Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford: Clarendon Press, 1989: 41.

⁶⁶ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 41.

sosialismen, og stolte borgere kunne nyte hvordan andre land begynte å beundre dem for deres oppnåelser.⁶⁷

1.6.8 Hvordan forholde seg til konsumerismen?

Troen på egne oppnåelser satte Tito og den politiske eliten i en vanskelig situasjon. De ønsket å innfri folkets begjær, men samtidig ivareta den kommunistiske ideologien (som også var viktig for deres legitimitet). Problemet de ble stilt overfor var at de ikke hadde en klar idé om hva "sosialistisk konsumpsjon" egentlig innebar. Skulle de da oppmuntre den konsumerende adferden som et uttrykk for vellykket politikk, eller dømme den som materialisme og motarbeide den? De lyktes ikke å artikulere hvordan "ideologisk korrekt" konsumpsjon foregikk, og de kunne heller ikke finne et godt svar hos sine kommunistiske naboer.

I sin introduksjon til boken "Pleasures in Socialism" skriver redaktørene Crowley og Reid at offisielle definisjoner av hva som regnes som "legitime" og "illegitime" lyster aldri hadde en konstant betydning i østblokklandene. Innholdet i disse to kategoriene varierte ofte med tiden og ble tolket forskjellig fra land til land. Det kan derimot spores en fellesnevner i befolkningen som stadig stilte høyere krav.⁶⁸ Lignende bemerkelser gjentas ofte utover i boka. Khrusjtsjov forsøkte seg på å artikulere hvordan biler i sosialistiske land skulle brukes, ved å vektlegge at de var felles eiendom som skulle deles mellom borgerne. Han uttalte at bilen ikke gjorde noe nytte for seg mens den sto i ro, og derfor burde brukes av andre personer mens den opprinnelige føreren var okkupert med sitt arbeid.⁶⁹ Slik "felles" forvaltning av biler ble dog aldri en realitet.

Jugoslaviske myndigheter nølte særlig i spørsmål om hvorvidt de skulle la konsumerismen florere. Selv om mange var klar over den marxistiske kritikken om at konsumerismen var et vestlig fenomen, virket det ikke som om kommunistene følte seg truet, men brukte den heller til å forklare det unike med deres variant av sosialisme. Mange fremstilte det som et slags *fait accompli* og ønsket derfor ikke å innlede en dypere debatt.⁷⁰ De gangene temaet ble debattert kom de sjeldent til enighet, og ble heller enige i å utsette debatten til en senere anledning, som et *modus vivendi*.⁷¹

⁶⁷ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 37-43.

⁶⁸ Crowley & Reid, *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, 2010: 7.

⁶⁹ Péteri, "Streetcars of Desire: Cars and Automobility in Communist Hungary (1958-70)", 2009: 8.

⁷⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2001: 184-87.

⁷¹ *Ibid.*: 222-24.

1.6.9 Konservativ gjenreising

Parallelt med den økonomiske veksten opplevde de nordlige republikkene, Kroatia og Slovenia, en kraftig vekst innenfor turistnæringen. Turismen på slutten av 60-tallet viste seg å være svært utslagsgivende for republikkenes økonomi som virkelig skøyt fart. Disse pengene fikk de dog ikke beholde selv, men måtte overlevere mesteparten til det føderale organet. Situasjonen skapte derfor en del misnøye ettersom de veldrevne republikkene oppfattet at andre nøt mer av deres prestasjoner, enn hva de selv gjorde. Denne typen tanker skulle vedvare til langt etter tidsrammen for denne oppgaven. Men det fikk også mer umiddelbare virkninger ved at de liberale leirene i Kroatia og Slovenia i større grad begynte å føre separatistisk retorikk. Tito gav ofte etter for desentralistiske etterspørsler, men når kroatisk liberalister diskuterte saker som separat hær og separat valuta, tøyde de strikket for langt, og det røyk. Tito, som alltid svingte mellom leirene, hadde fått nok og rensset de ledende liberalistene ut av partiet mellom 1971 og 1973. Hele 741 medlemmer fra det kroatisk toppsjiktet ble fjernet fra sine posisjoner.⁷²

De tomme stolene ble så fylt opp av konservative partifeller som var lite begeistret for frie markedskrefter. Singleton omtaler situasjonen i 1972 som en vending ved at tidligere debatter ofte resulterte i politiske endringer, mens det nå var liten vilje til å eksperimentere med markedskrefter. Det var en bred oppfatning om å vende tilbake til de ideologisk tryggere fremgangsmåter fra fortiden. Dette kom tydeligst frem i diskursen, hvor man oftere refererte til et langtidsprosjekt (midlertidig oppofring for å bygge en bedre fremtid).⁷³

Ettersom arbeidernes høye lønninger (og dermed konsumerismen) i stor grad var finansiert gjennom lån på 60-tallet, begynte de å stille strengere krav til mer rasjonell drift av virksomhetene. Dette betydde at mange måtte akseptere en lønnsfrysning (noe som ble merkbart i en tid med høy inflasjon) og lønnsreduksjon dersom bedriften ikke var profitabel.⁷⁴ Likevel økte personlig konsumpsjon (per capita) med 4,5% på 70-tallet, mens reallønnen økte med 2,1% per år.⁷⁵ Jugoslavene selv oppfattet disse restriksjonene som nokså brysomme ettersom den økonomiske friheten i de foregående årene også resulterte i stadig større

⁷² Ramet, *Eastern Europe : Politics, Culture, and Society since 1939*, 1998: 167-69. For en grundigere gjennomgang av den politiske dragkampen i overgangen til 70-tallet se kapittel 8 "The Rise and Fall of Yugoslav Liberalism" i Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, 2006: 227-62.

⁷³ Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia*, 1976: 296-97.

⁷⁴ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 78.

⁷⁵ Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, 1989: 41.

forventninger.⁷⁶ I del to blir det vist til karikaturer i avisene som fremstiller situasjonen som en langt mer hemmende krise enn hva statistikken vil tilsi.

1.6.10 Det andre oljesjokket

Jugoslavene trodde selv de gjennomgikk en krise tidlig på 70-tallet, men det ble nok mye verre på slutten av tiåret. Landets økonomi var lenge sårbar grunnet dets internasjonale gjeld, noe som gjorde de veldig utsatt ved den internasjonale oljekrisen i 1978-79. Den florerende konsumerismen ble i løpet av kort tid erstattet med knapphetssituasjon hvor de ble vitne til tomme butikkhyller. Enkle forbruksvarer som kaffe og vaskepulver var ikke å få kjøpt lenger.⁷⁷ Inflasjonen, som alltid hadde vært et problem, steg så fort at forbrukernes lønninger kunne miste mye av sin verdi allerede ved månedsskiftet. Mellom 1979 og 1983 var den årlige prisstigningen på hele 36%, og steg ytterligere etter den tid.⁷⁸ 1979 var også året da reallønnen begynte å synke for første gang, med hele 4,7% per år. Følgene for den private konsumpsjonen ble en nedgang på 1,3%.⁷⁹ 1960- og 70-tallets velferdsøkning og konsumeristiske bonanza var med dette over.

1.6.11 Oppsummering

Denne gjennomgangen av jugoslavisk etterkrigshistorie begynte med andre verdenskrig og partisanenes konsolidering etter krigen. Det ble vist til at partisanene, gjennom deres kompromissløse motstandskamp, var det eneste reelle alternativet til statsdannelse etter krigen. Med den brede støtten til den kommunistiske løsningen sto Tito og hans krets fritt til å begynne sitt prosjekt med blanke ark i et land som sto i ruiner. Prosjektet begynte i et stalinistisk mønster hvor det var forventet at borgerne ofret seg for en bedre fremtid. De ønskede resultatene ble dog fraværende, og med bruddet mellom Stalin og Tito lå det til rette for at de skulle lete etter nye veier til å oppnå sine mål. 50-tallet ble derfor et tiår hvor de prøvde ut nye fremgangsmåter som resulterte i en unik tolkning av sosialisme. Det har blitt vektlagt at dette var en gradvis prosess, noe som ble en typisk fremtreden i Jugoslavia. Begynnelsen på 60-tallet var en overgangsperiode til reformene som fulgte i 1965. I denne liberalistiske bølgen fikk konsumerismen vokse til å bli et kjennetegn for det jugoslaviske samfunnet. Drømmen ble dog kortvarig da systemet ikke kunne opprettholde en materialistisk

⁷⁶ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 43.

⁷⁷ Ibid.: 102.

⁷⁸ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 311.

⁷⁹ Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, 1989: 41.

livsstil. Varsler på vanskelig fremtid kunne spores tidlig på 70-tallet, men den endelige dommen ble først synlig etter den andre oljekrisen i 1979.

Det har også blitt tydeliggjort hvordan Tito og resten av den politiske eliten alltid var nølende til å ta et klart standpunkt om landets fremtidige retning. Svingninger i sympati for konservative og liberale partimedlemmer illustrerer den tentative fremtreden, hvor man prøvde seg frem, og skiftet standpunkt dersom politikken ikke så ut til å fungere. Da konsumerismen ble realitet på 60-tallet var ikke landets ledere forberedt på hvilken stilling de skulle ta i forhold til den. I likhet med sine kommunistiske naboer i øst har også jugoslavene måttet komme seg gjennom en lang periode med knapphet før de etter hvert kunne nyte materialismens frukter. Med dette utgangspunkt var ikke politikerne forberedt til kulturen som skulle møte dem, og var derfor usikker på hvordan de skulle forholde seg til den. Det fantes ingen velartikulert idé om hvordan konsumpsjon i en sosialistisk stat burde foregå.

Del II – Analyse I – Fiat 600 voluntas tua

2.1 Analyse I – 1964-1970

Dette første kapittelet i analysen ser på hvordan jugoslavene tok imot markedskulturen med åpne armer. Det vil bli gjort gjennom en analyse av karikaturer som latterliggjorde hvordan jugoslavens søken etter det gode liv, via materialisme, virket å være viktigere enn verdier som vanligvis assosieres med sosialisme, og i enkelte tilfeller, ivaretagelsen av egen helse.

Kapittelet har en tematisk inndeling som tar for seg hvordan biler, fjernsyn og reiser tjente som uttrykk for et samfunn hvor gjenstander var blitt en del av den jugoslaviske identiteten. Jugoslavenes forhold til biler og fjernsyn blir her fremstilt som statusgivende objekt som går utover deres funksjonalitet, og viser slik et folk som hadde utviklet nye verdier. Reiser og turisme blir i denne sammenheng mer som et uttrykk for ønsket om det gode liv, da det vektlegges hvordan innenlandsturisme brått vokste når turistnæringen begynte å orientere seg mot det eksklusive fremfor det alminnelige.

Kapittelet begynner i 1964 for å belyse at ønsket om en mindre rigid livsstil var tydelig før reformen i 1965. Så følger de tre temaene som allerede er blitt nevnt, før kapittelet avsluttes med tanker om hvordan konsumerismen kunne utvikle til å bli et kjennetegn for et samfunn med sterke kommunistiske røtter. Da vektlegges det at majoriteten var klar over deres forbruk ikke sto i stil med tradisjonelle sosialistiske idealer, men at de ikke nødvendigvis var villige til å endre sin livsstil av den grunn.

2.2 Et ugjengjeldt begjær

Jugoslavenes beundring av det materielle kunne vanskelig manifestere seg mens knapphet fortsatt preget befolkningens privatøkonomi. De økonomiske utregningene viser en årlig økning i BNP per innbygger på 6,7 % i perioden 1952-60, og en videre økning på 6,2 % i perioden 1961-65. Samtidig øker reallønnen med hele 9 % mellom 1961-65, mens den personlige konsumpsjonen øker med hele 45.8 i samme periode.⁸⁰ Likevel er det få tegnestriper som indikerer at jugoslavene levde i en overflodspreget markedskultur i begynnelsen av 1964. Selv om det også finnes eksempler på dette, er 1964 i størst grad preget av illustrasjoner om knapphet hvor grunnleggende behov som mat på bordet ikke blir dekt i tilfredsstillende grad.

Tegneren Ivanović benyttet tegnespalten "Naša Posla" i *Ilustrovana Politika* til å fleipe hvordan en som var i stand til å nyte god mat ble mistenkeliggjort for å snylte på bedriftens finanser av sine kolleger. Tegningen viser to kollegaer som hvisker til hverandre om at de må

⁸⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 33-34.

holde et øye med kassereren fordi: "Jeg så han kjøpe lammekjøtt i går".⁸¹ Bakgrunnen til denne satiren var en mangelfull tilstand hvor en vanskelig kan få tak i kvalitetsmat på ærlig vis. Knappheten på kjøttvarer ble belyst i ulike varianter: en kvinne som går oppgitt ut fra slakteren og bemerker seg høyløst om at slakteriet burde skifte navn til "beineri" da de ikke har noe kjøtt å selge; en mann stusser på at svineskinken hadde blitt flyttet til gullsmeden som en verdifull vare. Tittelen på sistnevnte bilde var "Det er ikke bare gull som skinner".⁸²

Manglede evne til å delta i konsumerismen utelukker dog ikke lysten til å nyte de materielle goder som ble mer vanlig i løpet av 60-årene. En mengde aviser trykte satiriske tegninger hvor de på humoristisk viser konsumenten som lengter etter eiendeler han eller hun ikke har muligheten til å oppnå. I Pavlović sin karikatur fra våren 1964 ser vi en mann stående med hatten i hånden mens sjefen vurderer hans søknad for bevilging (eller lønnsøkning). Da sjefen spør hva han mener med "særegne årsaker [til bevilgingen]", svarer mannen at han ikke har TV (figur 2).⁸³

Denne type karikaturer er med på å underbygge historikernes påstander om at de liberale reformene som ble gjort i 1961 ikke var nok til å heve landets standard i den grad de selv hadde forhåpninger om. En nærmere undersøkelse viser at satsingene fra 1961 først og fremst tjente de underutviklede landsdelene med råvareproduksjon (strøm, kull, stål og bly), som gjorde at tungindustrien fikk den største fremgangen, mens produsenter av forbrukervarer hadde relativt dårlig fremgang i samme periode.⁸⁴ Patterson påpeker at selv om antallet radioer og biler per 1000. innbygger øker betraktelig, er tallene lave i forhold til andre europeiske land på samme tid.⁸⁵

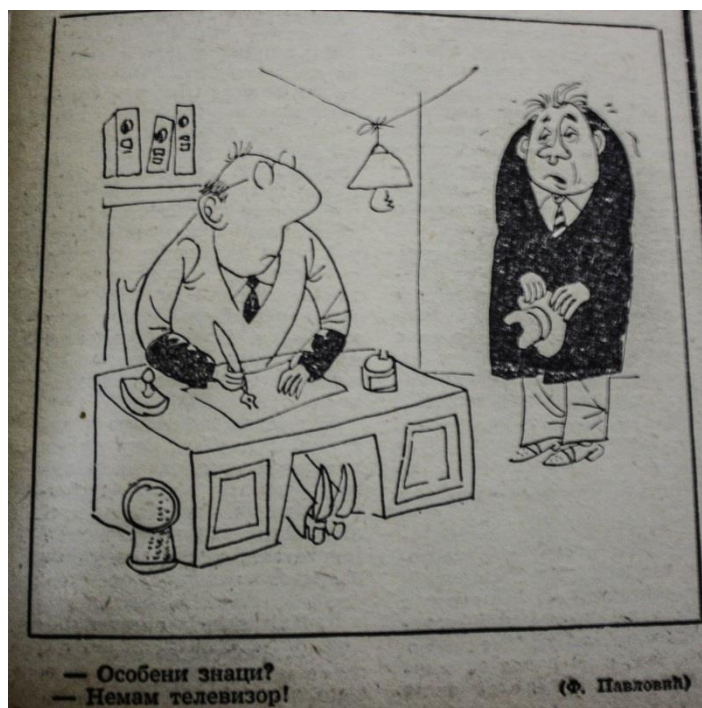
⁸¹ R. Ivanović, *Ilustrovana Politika*, 21.07 1964: 3.

⁸² M. Stojanović, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 21.01.1964: 3.; A. Dukić, "Nije Zlato Sve Što Sija", *Vjesnik u srijedu*, 25.03 1964: 6. Tegningen ble opprinnelig trykt i "Beogradska Nedelja" 15.3.1964.

⁸³ F. Pavlović, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 17.03 1964: 3.

⁸⁴ For en mer detaljert oversikt av ulike fremgangsområder se: Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia*, 1976: 245-49.

⁸⁵ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 33-34.

Figur 2: Bevilgninger til TV.

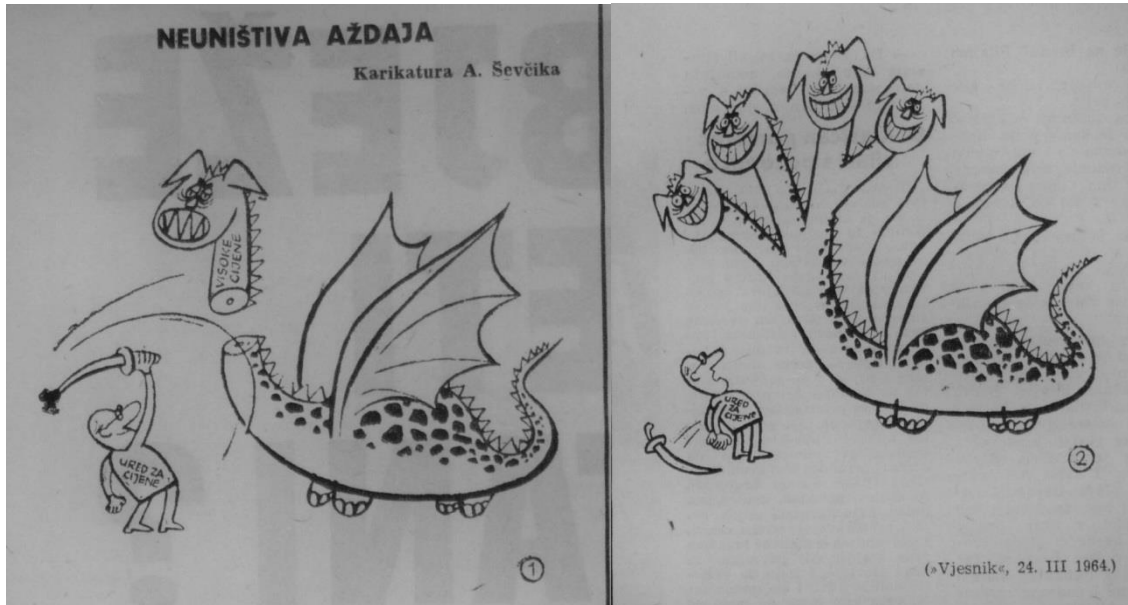
- Hva mener du med særegne årsaker?
- Jeg har ikke TV!

Årsakene til manglene ser altså ut til å ligge i produksjonen da myndighetene fokuserte på tungindustri og jordbruk fremfor forbruksvarer. Dette gjør at varene blir sjeldnere og dermed dyrere. Selv om myndighetene ofte justerte priser ser det ikke ut til at reallønnsøkningen på 9 % var nok til at folk kunne leve det livet de selv ønsket. Mye tyder på at de ville ha mer. Tar man utgangspunkt i karikaturene fra 1964 vil man få et tydelig inntrykk av at prisene på enkelte varer steg raskere enn hva lønningene gjorde, selv om de statistiske målingene viste det motsatte. Prisstigningene ble et såpass hyppig tema i avisene at det til tider kunne virke som en irriterende påminnelse for befolkningen.

Avisen *Večer* (gjentrykt i *VUS*) gjorde et selvironisk nummer ut av situasjonen da de trykket en slags meta-satire bestående av en kvinne som står ved en aviskiosk og spør etter et blad hvor det *ikke* står noe om prisøkninger. Selgeren ser tilbake med et undrende blikk.⁸⁶ Uheldigvis for kvinnen var ikke temaet til å unngå, prisstigningene var en realitet. Myndighetenes forsøk på å kontrollere dette blir av Ševića fremstilt som den mytologiske kampen mellom Herkules og Hydraen fra Lerna. Kontrollorganet for priser presenteres som

⁸⁶ "Bez Smilisa Za Praktično", *Vjesnik u srijedu*, 12.08 1964: 6. Først trykt i *Večer* nr 224.

helten Herkules, mens den fryktelige hydraen representerer prisnivået. Men i hans versjon av slaget ser det ikke ut til å gå særlig bra for helten Herkules (kontrollorganet) som sjokkert observerer hydraens hoder vokse ut mens den gliser triumferende (Figur 3).⁸⁷

Figur 3: Uovervinnelig udyr.

Til forskjell fra karikaturene om matmangel hvor sympatien lå hos konsumenten, ble livsnytere i denne tiden ofte framstilt som storforlangende snyltere. Det ser ikke ut til at de ivrigste jugoslavene var bekymret for å forfølge egne lyster på andres bekostning. Lignende holdninger har også blitt omtalt i Pattersons avhandling, dog i en litt annen periode.

Patterson belyser hvordan jugoslavenes besettelse for enkel konsumpsjon brøt myndighetens retningslinjer da de forsøkte å iverksette tiltak for mer fornuftig forbruk på 70-tallet. Ideen om å rasjonalisere bensinforbruket ved å tillate en bestemt mengde bensin per bil lyktes ikke særlig godt; slue bileiere fant det fristende å skaffe seg falske registreringsnummer for så å overgå den gitte kvoten, gjerne med unødige store mengder. Lignende mentalitet forekom da et betydelig antall jugoslaver fortet seg til bankene for å ta opp lån i frykt om at nye regler ville gjøre dette vanskeligere. I ettertid ble de letende etter smutthull som skulle sikre deres egne interesser uten å bekymre seg for hvordan dette hindret myndighetene fra å iverksette virkende tiltak.⁸⁸

⁸⁷ A. Ševčik, "Neuništiva Aždaja", *Vjesnik u srijedu*, 01.04 1964: 6. Først trykt i *Vjesnik* 24.03.1964.

⁸⁸ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 310-12.

Patterson antyder at denne typen holdninger kan være forårsaket av mange år med konsumerisme, ved at forbruket hadde blitt en såpass vanlig del av hverdagen at de ikke var i stand til å bryte sine vaner.⁸⁹ Tegningene fra tidlig på 60-tallet vil dog indikere at lignende holdninger også eksisterte tidligere, men at de antakelig ikke ble uttrykt like tydelig i perioder med høyere velstand. Tegneren Koretić fleipet med grådighetskulturen i tegningen "situasjonsvurdering". Settingen er hjemme hos en politiker som betenkt observerer sine eiendeler og vurderer om det er på tide å trekke seg fra politikken. Stuen hans er dekorert med bilder og vaser, på gulvet under TV-en ligger en støvsuger og gjennom vinduet synes en bil i oppkjørselen. Det forekommer nokså tydelig at muligheten til å oppnå materielle goder var hans motivasjon til å bedrive politikk, med en undertone som henter til korrupsjon (Figur 4).⁹⁰ Det er ikke bare politikere som ble utsatt for kritikk, men også vanlige borgere. Eksemplet fra *NIN* viste en mann på restaurant, som vennlig insiterer på å betale regningen som en generøs gest. Samtidig strekker han hånden i lomma til mannen ved nabobordet da han ikke har penger til å ta regningen selv.⁹¹ Stojanović tegnet en mann som endelig kan dra på ferie etter å ha spart opp nok penger gjennom å legge mindre mat på tallerkenen, dog ikke sin egen, han var restauranteier.⁹² Det ser ut til at jugoslavene ikke var fremmed for alternative veier til å temme sine lyster i perioder hvor dette var vanskelig å oppnå på ærlig vis.

Naturligvis fantes det også rikere jugoslaver som kunne benytte seg av de mange innovasjonene på 60-tallet, uten at de trosset sine medborgere. Disse ble ikke nødvendigvis fremstilt som umoralsk eller uærlig, men det ble likevel gjort noen bitre bemerkninger til systemet som tillot det. Det er viktig å presisere at dette forekom nokså sjelden i forhold til andre tegninger. Likevel er det lagt av plass til disse for å understreke hvordan sosialistisk retorikk er mer synlig mens standarden er lav, for så å fase ut i glansdagene på slutten av 60-årene og vende tilbake da økonomien begynner å rakne i 70-årene. Blant disse livsnytere var særlig fotballspillere mye omtalt da mange følte deres lønninger var urettferdig høy i forhold til hva de egentlig bidro med. De var bare fotballspillere, alt de skapte var underholdning, uten å yte til samfunnets fremgang. Nedeljko Dragić undret på hvorfor det var selvfølge at fotballspillere skulle tjene mye penger i sitt verk "Rebus koji to nije" (Rebusen som ikke er). Bildet er tegnet som en rebus hvor en fotballspiller tilsvarer mye penger, en luksuriøs bil og et sett med nøkler (antagelig til et hus). I tittelen spør han seg hvorfor det er slik, hvorfor er det

⁸⁹ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 310-12.

⁹⁰ A. Koretić, "Procjena Situacije", *Vjesnik u srijedu*, 03.06 1964: 6. Først trykt i *Varaždinske vijesti*, 23.05.1964.

⁹¹ "Čemu Se Svet Smeje", *Nedeljne informativne novine*, 26.07 1964: 21.

⁹² M. Stojanović, "Naša Posla", *Ilustrovana politika*, 04.08 1964: 3.

et gitt at fotball og penger går hånd i hånd (figur 5)?⁹³ Bemerkninger om hvordan arbeiderne kommer dårligst ut syntes i form av sammenligninger mellom deres og handelsmenns (omtalt som eksportører av *deres* produksjon) reelle inntekt, eller politikernes bekymringsløse middagsselskaper.⁹⁴ Som påpekt forekom denne typen karikaturer relativt sjeldent i 1964 og tiden da konsumerismen var på sitt sterkeste. Det er dog påfallende likhet i retorikken hvor de målte de ulike arbeidsgruppene etter hva de produserte i perioder hvor forbruket ikke var tilgjengelig for alle. Særlig fotballspillere kom i hardt vær på 70-tallet grunnet ufortjent høye lønninger mens arbeideren ofte ble fremstilt som produsenten uten anledning til å nyte fruktene av sitt eget arbeid.

Figur 4: Situasjonsvurdering.

-Štefice, jeg tror ikke vi mangler noe mere, så det er på tide å slutte med politisk arbeid.

⁹³ Nedeljko Dragić, "Rebus Koji to Nije", *Vjesnik u srijedu*, 06.07 1964: 6. Tegningen ble opprinnelig trykt i "Jež" 26.06 samme år.

⁹⁴ Z. Goranovic, "Bez Zabune", *Vjesnik u srijedu*, 15.04 1964: 6.; D. Savić, "Bakšiš – Za Proizvođača", *Vjesnik u srijedu*, 08.04 1964: 6.

Figur 5: rebusen som ikke er.

2.3 Oppsving

Tilstandene ble gradvis bedre. Tegningene i de neste fem årene ble i mindre grad preget av fleiper om knapphet, mens latterliggjøring av jugoslavenes søken etter eiendeler og statusen som følge av det forekom hyppigere ettersom landets standard økte. Årsakene til at forbrukersamfunnet kunne florere i disse årene er mange, men reformene fra 1965 trekkes frem som en vesentlig pådriver. Deres betydning for markedets vekst omtales av Lampe som "*det mest ambisiøse settet av markedsorienterte endringer foretatt noen steds i den kommunistiske verden før 1989*".⁹⁵

Befolkningens mulighet til å benytte seg av de teknologiske innovasjonene som på den tiden ble mer vanlig på verdensbasis, forklares ved at en mindre andel av deres inntekter gikk til nødvendige varer, mens en større andel kunne disponeres til å definere en ønsket livsstil. Staten sørget for ekstremt lave boligpriser og helseutgifter som resulterte i høy disponibel inntekt for befolkningen, mens incitamentet til å spare penger var liten grunnet høy inflasjon; pengene ble stort sett brukt opp så fort folk fikk dem. Skattereduksjon som gjorde at bedriftene kunne beholde 70 % av sin netto profitt, hele 20 % mere enn hva de gjorde før 1965, er svært avgjørende.⁹⁶ Argumentasjonen til denne skattereduksjonen var at bedriftene skulle beholde en større del av profitten for å kunne bruke pengene på investeringer og modernisere industrien. Realiteten i arbeiderstyret ble dog litt annerledes da arbeiderne var mer interessert i å utbetale eventuelle overskudd som bonuser for vellykket arbeid.⁹⁷ At

⁹⁵ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 266.

⁹⁶ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 76-87.; Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 287-88.

⁹⁷ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 24-25.

arbeiderne valgte å forvalte overskuddene på denne måten må understrekes som et viktig uttrykk for deres prioriteringer (temaet tas opp igjen senere).

Kort fortalt fikk borgerne mere penger til å bruke på egne interesser, som for eksempel kino, shopping, se på sportsarrangement (på TV eller i stadioner) eller nyte en dag på stranden. Uten å oppgi eksakte tall bemerker Patterson at mengden arbeidstimer som er nødvendig for å kjøpe enkelte varer som TV, radio og kjøleskap i 1966, kun var en brøkdel av arbeidstimene som var nødvendig for å kjøpe de samme varene i 1956 og 1963.⁹⁸

Samtidig resulterte lange appeller fra arbeiderne i at de fikk mere fritid til å forfølge disse interessene. I 1959 ble det besluttet at søndager skulle regnes som ukentlige feriedager. Dette ble etter hvert utvidet og nådde høydepunktet i 1970 da det kun var lov å fordele jobb på de fem ukedagene, med totalt 42 arbeidstimer, mens lørdagene ble regnet som en fridag hvor de fikk betalt som om det var en full arbeidsdag. Dersom en nasjonal helligdag falt på en helg ble førstkommende arbeidsdag en offisiell fridag.⁹⁹ Kombinasjonen av at større andel av pengene kunne brukes på egne interesser og selvrealisering, samt kortere arbeidsdager med to fridager hver helg, blir av Igor Duda trukket frem som avgjørende for at jugoslavene kunne leve en konsumeristisk livsstil. Han påpeker at fridagene i stor grad ble brukt til gåturer i handelsområder hvor vandrere ble eksponert for mange fristelser i utstillingsvindue.¹⁰⁰ Selv om penger og fritid i all tid har vært avgjørende for skapelsen av et forbrukersamfunn, er det her vektlagt fordi disse to variablene fikk betydelig vekst i andre halvdel av 1960-tallet.

I tillegg til bedre arbeidsvilkår har Duda også trukket frem teknologiske fremskritt som betydningsfulle for effektiviseringen av fritiden slik at den i større grad kunne disponeres til egne interesser (som ofte omfattet en form for forbruk). Blant disse er det særlig vekt på økende mengde husholdningsartikler som gjør at mindre tid brukes i hjemmet, samt økning i antall transportmiddel som bil og tog.¹⁰¹ Selv om det var flere eksempler på overflod av husholdningsartikler i karikaturene fra samtiden¹⁰² vil ikke dette bli nærmere omtalt da de forekom nokså sjeldent; kildematerialet gir ikke godt belegg for en diskusjon. Bilens betydning for effektivisering av fritiden blir derimot vurdert som utvilsom.

⁹⁸ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 43.

⁹⁹ Igor Duda, "I Vlakom Na Vikend. Prilog Socijalnoj I Kulturnoj Povijesti Slobodnog Vremena U Hrvatskoj Krajem 1960-Ih", *Časopis za suvremenu povijest*, no. 3, 2002: 664.

¹⁰⁰ Igor Duda, "Tehnika Narodu! Trajna Dobra, Potrošnja I Slobodno Vrijeme U Socijalističkoj Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest* 37, nr. 2, 2005: 381.

¹⁰¹ Duda, "Tehnika Narodu! Trajna Dobra, Potrošnja I Slobodno Vrijeme U Socijalističkoj Hrvatskoj", 2005.

¹⁰² Et av eksemplene er fra 1969 hvor en tilsynelatende forvirret mann står på kjøkkenet blant en mengde hvitevarer og spør kona si om hvilket av de mange artikler som kan brukes til å koke vann. *Tovariš*, 06.08 1969: 74.

I del en ble det påpekt at også partiet internt var preget av en orientering mot mer liberalistisk kommunisme etter Rankovičs fall 1. juli 1966. Den liberale bølgen hadde selvfølgelig sin økonomiske virkning, men samtidig sendte de tydelige budskap til befolkningen om hvilken retning landet var i ferd med å ta. Det er kjent at Tito selv var nølende med å ta et klart standpunkt i forhold til konsumerismen, derfor må fjerningen av Ranković (gjennom en forhastet sak), og mange av hans sympatisører, ha veid mye for folks oppfattelse. Den liberalistiske vendingen fikk seg riktignok (i likhet med andre land) en motreaksjon i 1972 da mange liberale i partiet ble byttet ut med konservative. Dette blir tatt opp igjen i neste kapittel.

2.4 Bilens inntreden i folks bevissthet

Blant de mange varer som ble mer vanlig i løpet av 60- og 70-årene var personbilen. Den ble et referansepunkt i folks nye oppfattelse av hverdagen. Bilen, som var nesten ikke-eksisterende i 1950 ble et vanlig syn i Jugoslavias byer bare 15 år senere. Frem til 1965 var antallet personbiler i Jugoslavia så lavt som 10 biler per 1000 innbygger, forholdsvis likt med andre øst-europeiske land. Bare fem år senere var forholdene oppe i 35 biler per 1000 innbygger. Likevel var Jugoslavia alltid et godt stykke bak vest-europeiske land (tabell 1).¹⁰³

Tabell 1. Biler per 1000. innbygger sammenlignet med andre land.

Land	1950	1960	1965	1970	1972
Jugoslavia	0,4	3	10	35	48
Ungarn	1	3	10	23	33
Polen	1	4	8	15	20
DDR	4	17	39	68	82
Italia	7	43	106	191	208
Storbritannia	47	108	168	215	235

Denne sammenligningen viser at veksten i antall personbiler var gjeldende for også andre land, men at den var proporsjonelt kraftigere i Jugoslavia etter 1965. Mens Ungarn, Polen og Italia alle gjennomgikk en dobling av personbiler mellom 1965 og 1970, var det tre og en halv ganger flere biler i Jugoslavia i 1970, enn hva det var i 1965. Sammenligningen bidrar til å underbygge betydningen av reformene fra 1965.

Det føderale planleggingsinstituttet opplyste at det i 1960 fantes hele 54 000 registrerte personbiler, mens det i 1965 og 1970 fantes henholdsvis 178 000 og 720 000 registrerte personbiler. Motorsykler, busser, lastebiler og vogntog hadde også en betydelig økning i løpet

¹⁰³ Péteri, "Streetcars of Desire: Cars and Automobilmism in Communist Hungary (1958–70)", 2011: 5.

av 60-årene.¹⁰⁴ At bilene i løpet av dette tiåret ble en del av den jugoslaviske hverdagen er utvilsomt. Dette ble naturligvis gjenspeilet i karikaturene fra samtiden. Det var sjeldent at avisene ikke inneholdt en artikkel eller en tegning hvor en form for motorkjøretøy ikke var tema. Riktignok var de fleste av disse enkle eller banale bemerkninger uten innhold som kan si særlig om jugoslavenes forhold til motorkjøretøy.¹⁰⁵ Likevel tyder hyppigheten på at bilen hadde blitt en del av deres nye hverdag.

Hvordan denne nye hverdagen ble formet av bilen er temaet for de neste sidene. At det ble mulig å eie en bil kunne være en indikator på at jugoslavene hadde oppnådd en høyere standard der personbilen ikke bare var et privilegium for de mest velstående. Dette tegnet på velstandsøkning kunne brukes som argument for at jugoslavene hadde lyktes med deres "egne vei" til sosialisme, særlig når man sammenligner veksten med andre europeiske land. Dog var det ikke slike tanker som preget hodene til de mange humoristene når de latterliggjorde jugoslavenes mottagelse av det mekaniske fremskrittet. Som vi skal se hadde bilen blitt mer enn et verktøy for å frakte personer fra A til B på kortere tid. Karikaturene var opptatt av hvordan bilens betydning gikk utenfor dens praktiske nytte da den tjente som et symbol, eller en gjenstand til beundring, og slik var med på å skape nye verdier som vanligvis ikke assosieres med de sosialistiske.

2.4.1 Tre uttrykk for jugoslavenes forhold til bilen

Blant humoristenes mange karikaturer er kommende analyse bestående av et utvalg på 75 tegninger som på kreativt vis uttrykte jugoslavens noe perverse forhold til personbilen. Mange av disse bevisstgjorde hvordan bilen, som gjenstand, var et objekt for dyrkelse av noe uante årsaker. Andre var mer opptatt av bilens symbolske verdi når det gjaldt å tiltrekke en kvinnelig partner, som igjen brukte bilen som en målestokk på mannens status. Videre var det en rekke tegnere (samt skribenter) som belyste at eierskapet var en kostbar affære. De færreste hadde råd til bilen de ivret etter, men når de likevel tok seg råd til en (ved hjelp av lån eller kjøp på nedbetalinger) ble det en heftig utgiftspost som sjelden levde opp til forventningene når kvaliteten ble vurdert. Risikoøkningen i samfunnet som følge av uansvarlig kjøring var også et tema som dukket opp med jevne mellomrom. Det blir dog ikke behandlet da

¹⁰⁴ For mer detaljert oversikt av vekst i samtlige typer motorkjøretøy se: Vinod Dubey, *Yugoslavia : Development with Decentralization : Report of a Mission Sent to Yugoslavia by the World Bank*, Baltimore: publisert for verdensbanken av Johns Hopkins University Press, 1975: 462.

¹⁰⁵ Det er dessverre ikke mulighet for å gjengi nøyaktig hvor ofte motorkjøretøy ble nevnt i avisene da dette ikke ble notert under forskningsprosessen. Det var kun de artikler/tegninger som kunne si noe om jugoslavens forhold til bilen som ble merket for kopiering. I etterpåklokskapens lys hadde det vært en fordel med nøyaktige tall som kunne underbygge påstanden.

tegningene vanskelig kunne tolkes som et uttrykk for hvordan bilen påvirket jugoslavenes adferd; vitsene var stort sett veldig enkle og handlet om pinlige eller ubehagelige situasjoner uten å formidle undertoner om borgernes forhold til bilen.

2.4.2 Fiat 600 voluntas tua

Når dyrkelsen blir såpass hengiven at den trosser følelser av skam, avsky, skrekk og smerte kan den av omtalts som patologisk fetisjisme.¹⁰⁶ I Péteris analyse av ungarernes forhold til personbilen omtalte han det som en "nesten patologisk" opptatthet av bilens velvære.¹⁰⁷ Dette fordi ungarerne var så opptatt av å ta vare på bilen at det gikk på bekostning av deres egen (og familiens) helse og komfort. Lignede fremstillinger fantes også blant de jugoslaviske karikaturene. Det er dog viktig å minne leseren om at dette fortsatt var karikaturer som overdriver for å tydeliggjøre en tendens. Fremstillingene må ikke tolkes for bokstavelig.

Blant de mange tegninger hvor karakterene ofrer egen helse og komfort for å ta vare på bilen, forekom det et gjentagende motiv om overnatting i naturen, hvor bilen fikk "sove" i teltet mens personene måtte nøye seg med å sove under åpen himmel. I eksemplet som ble trykt i *Tovariš* skaper denne situasjonen bitterhet i forholdet da kvinnen har vansker med å varme seg utenfor teltet (Figur 6).¹⁰⁸ Lignende campingmotiv forekom ved flere anledninger frem til det siste tilfellet sommeren 1972.¹⁰⁹

At bilen fremstilles som en gjenstand for pervers beundring, fremfor dens funksjonelle egenskaper, ble påpekt gjennom en rekke karikaturer hvor aktørene viet sin oppmerksomhet til bilen som objekt og overså mer naturlige lyster med sine partnere. Dilemmaet, som ikke virker å være særlig vanskelig, formidles ved situasjoner som der mannen tar jakken av kvinnen, for å løpe bort til motorsykkelen og dekke over den i regnværet; en mann som før bryllupsnatta lar sin ektefelle bli ventende utenfor mens han bærer bilen over dørstokken; et annet nygift ektepar hvor mannen mister kona i det han skal bære henne over dørstokken, fordi han plutselig fikk øye på kjøretøyet i naboens oppkjørsel, mens han trækker på brudesløret da han ikke er oppmerksom på hennes tilværelse.¹¹⁰ Den nesten religiøse lysten etter et kjøretøy ble tydelig gjennom det fengende ordspillet "*Fiat 600 voluntas tua*", en variant av den latinske bønningen *fiat voluntas tua* – skje din vilje. Den jugoslaviske varianten

¹⁰⁶ Dant, "Fetishism and the Social Value of Objects", 1996: 9.

¹⁰⁷ Péteri, "Streetcars of Desire: Cars and Automobilmism in Communist Hungary (1958–70)", 2011.

¹⁰⁸ *Tovariš*, 03.07 1964: 63.

¹⁰⁹ "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 20.06 1967, 44.; Aleksandar Klas, *Ilustrovana Politika*, 26.05 1970: 68.; "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 20.06 1972: 60.

¹¹⁰ "Humor", *Moto magazin*, 01.03 1966: 41.; "Čemo Se Svet Smeje", *Nedeljne informativne novine*, 30.11 1969: 22.; "Humor", *Moto magazin*, 01.08 1966: 44.

tolkes av journalisten Puhar som "la det være din vilje at jeg får en Fiat 600", og minner veldig om den amerikanske varianten "Oh Lord, won't you buy me a Mercedes-Benz".¹¹¹

Nedeljko Dragić illustrerte det irrasjonelle begjæret for en bil da han tegnet en landsby i fjellsiden der den eneste veien gikk over en tømmerstokk og derfor ikke kunne ferdes med kjøretøy. Men bil skulle de ha, selv om det innebar at de fysisk måtte bære den over tømmerstokken. I bakgrunnen synes enda en bil de allerede har i landsbyen, som heller ikke kan kjøres mange steder (Figur 7).¹¹² Andre tegninger fleipet med mannens (det var alltid mannen) forhold til bilen som om det var forholdet mellom far og sønn. Dette ble vist gjennom bilder som der hustruen skriker etter mannen sin da hun oppdager at han hadde tatt med seg bilen i badekaret, eller to menn som står ved siden av hverandre og vasker hvert sitt "barn", bare at den ene mannens barn egentlig er en bil.¹¹³ Disse fremstillingene viser at bilen behandles som om den har menneskelige egenskaper som pleies med ettersyn og omsorg. I denne forstand minner det om en varefetisjisme slik Dant omtaler det.¹¹⁴

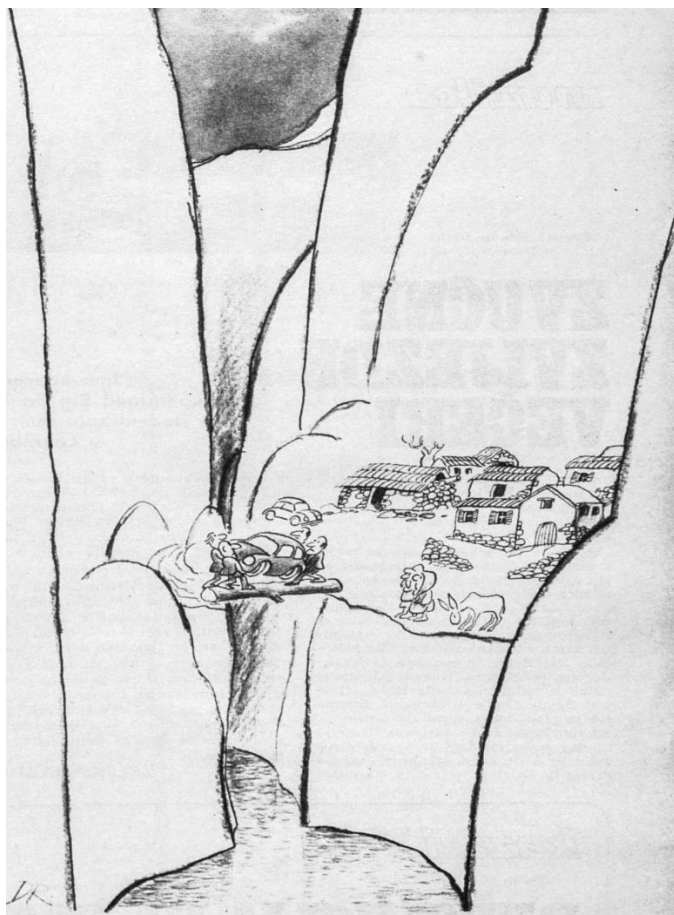
Figur 6: Bil i telt

¹¹¹ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 255.

¹¹² Nedeljko Dragić, *Vjesnik u srijedu*, 27.05 1970: 43.

¹¹³ "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 07.06 1966: 46.; "Smeh" *Ilustrovana Politika*, 25.06 1968: 53.

¹¹⁴ Dant, "Fetishism and the Social Value of Objects", 1996.

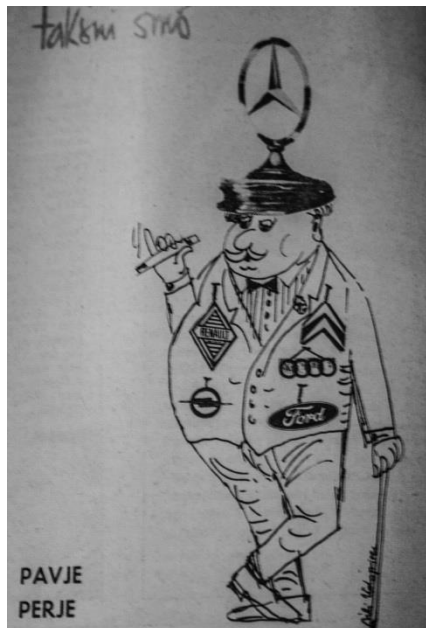
Figur 7: Landsbyen i fjellsiden

2.4.3 Påfuglfjærene

Noe av årsaken til begjæret for en personbil så ut til å ligge i den sosiale annerkjennelsen som kom med eierskapet. Personbilen representerte sosiale verdier som ikke innebar bare det objektive transportbehovet, men tjente også til statuskonsumpsjonen. Karikaturene som ironiserte mennenes forsøk til å lokke damer med bilen var mange. Situasjonen var ofte gjentakende med at mannen som presenterte seg for kvinnen var mer opptatt å vise frem bilen sin, enn sine egne kvaliteter (eller gjør bilen til en av sine kvaliteter). Eksemplene er mange; mann på bilforhandler spør selgeren om hvor mange damer i timen bilen drar; tre menn konkurrerer om kvinne ved at den ene viser muskler, den andre står på kne med en bukett og den tredje bare peker på bilen sin; et antall varianter av menn som kjører opp ved siden av en gående kvinne med hjertesymboler (for eksempel ut av eksospotten).¹¹⁵

¹¹⁵ "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 06.01 1970, Nasjonalbibliotekets kopi manglet sidetall av denne utgaven.; Milan Jovanović, "Udvarabje Na Naučni Način". *Nedeljne informativne novine*, 18.07 1964: 7.; "Humor", *Moto Magazin*, 01.02 1966: 41.

At menn forsøkte å forbinde sin egen identitet med bilen, også da de ikke var i bilen, vitner om dens betydning for deres sosiale status. *Tovariš* gjorde et artig nummer ut av dette i spalten "takšni smo" (slik er vi). Bildet viser en herremann som har pyntet seg med alle mulige internasjonale billogoer (Mercedes, Renault, Opel, Citroën, Audi, Ford). Tittelen "påfuglfjær" tolkes til å bety at han pryder seg med disse symbolene for å lokke det motsatte kjønn, slik påfuglen brifer sine fjær for å kapre oppmerksomheten til hunnen (Figur 8).¹¹⁶

Figur 8: Påfuglfjær

2.4.4 Bil er dyrt

Lysten til å eie en bil blir videre forsterket når man tar i betraktning hvor mye de var villig til å oppgi for å eie produktet som ikke levde opp til forventningene. Flere tegninger var inne på dilemmaer hvor de måtte velge mellom bilen og andre store utgiftsposter. Bilen var alltid favorisert da tegnerne sammenlignet dens betydning opp mot ivaretagelse av hus, kjøp av sofa, stuebord og andre møbler, og enkelte ganger så den også ut til å være viktigere enn folks egne barn!¹¹⁷ Rumenčić sin karikatur fra 1964 viser et par som søker skilsmisse fordi kona vil ha barn mens mannen vil ha bil. Tittelen "skilsmisse på jugoslavisk vis" er ikke til å misforstås.¹¹⁸

¹¹⁶ "Pavje Perje," *Tovariš*, 21.03 1967: 6.

¹¹⁷ M. Jelesijević, "Naša Posla," *Ilustrovana Politika*, 18.03 1964: 3.; *Ilustrovana Politika*, 02.05 1967: 45.; D. Rumenčić, "Naša Posla," *Ilustrovana Politika*, 11.02 1969: 5.

¹¹⁸ "Razvod Na Jugoslovenski Način," *Vjesnik u srijedu*, 29.04 1964: 6.

Men ikke nok med at bilen var dyr, den nasjonalproduserte Fičo¹¹⁹ (bilen de aller fleste eide) var heller ikke mye å skryte av når det gjaldt kvalitet. Noe av grunnen til at bilen var dyr ligger i reparasjonsutgiftene som fulgte med. Humorspalten "Moj Fičko ima tri luknje" (Min Fičo har tre hull) summerte opp de tre største problemene med å eie en bil. For det første var det bensinutgiftene til "kvinneforførerer" ikke å unnslippe, videre gjorde nødvendigheten av konstant ettersyn til at den sammenlignes med en "kronisk alkoholiker", mens det hele var toppet av at kredittinnsamleren (da de fleste kjøpte bil på nedbetaling) stadig dukket opp på døren.¹²⁰

Fičoen levde ikke opp til de funksjonelle forventninger, men likevel ble den kjøpt av et folk som ikke hadde råd til den, men tok seg råd. Det er ikke dermed sagt at personbilen kun tjente som et statussymbol og ikke som funksjonelt transportmiddel. Det må understrekes at forskningen baserer seg på karikaturer som gjerne overdriver noe for å få frem et poeng. Men at eierskapet til bilen handlet om mer enn å bare flytte seg fra A til B på kortere tid er det lite tvil om.

2.5 Fjernsynet i det gode liv

I løpet av 60- og 70-årene ble det også stor vekst i antall TV-apparat. Ettersom fjernsynet da ble et nytt element i jugoslavenes hverdag ble det også et tema karikaturene ofte omtalte. Tabell 2 viser en oversikt over antall fjernsyn og hvor mange innbyggere det var for hvert apparat.

Tabell 2. Antall TV-apparat og antall innbyggere for hvert apparat. Tallene er i tusener.¹²¹

	1960	1965	1970	1974
Antall apparat	29	577	1798	2784
Innbyggere per apparat	618	33	11	7

¹¹⁹ Egentlig heter bilen Zastava 750, men har fått kallenavnet "Fičo" fordi den var en variant av italienernes Fiat 600.

¹²⁰ N. Lapanje, "Moj Fičko ima tri luknje", *Tovariš*, 04.06 1965: 22.; Eksempel på andre tegninger som herser med Fičoenes kvalitet: Poba Habič, "Takšni Smo", *Tovariš*: 6.; Jovan Samardžić, "Naša Posla," *Ilustrovana Politika*, 31.10 1967: 3.

¹²¹ Robinson, *Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, 1977: 49.

I motsetning til personbilen ble ikke TV-en fremstilt som en kostbar affære men heller noe de fleste kunne få råd til. Dette utelukket ikke at den ble en gjenstand for beundring med flere fellestrekk til bilen. Selv om tiltrekkingen til TV-en ikke virker å være like skadelige som de i fremstillingene av bilen, ble det likevel gjort noen artige bemerkninger i samme kategori. Vinklingen i de tilfeller var at TV-en var såpass oppslukende at de ikke klarte å slutte å se på den i tilfeller det virker rasjonelt å foreta seg noe annet.

Flere aviser hadde merket seg nettopp dette og latterliggjorde det ved å trykke karikaturer som der en mann var i ferd med å bli brutt ut av fengsel, men ber sin hjelper om å vente til programmet er over; et ektepar som blir satt på prøve fordi mannen tar med seg TV-en under dyna mens kona prøver å sovne; en kvinne som må bære sine skrikende tvillinger i armene fordi mannen har plassert en TV i barnevognen; to kontorsekretærer som sover på jobb fordi de begge "liker å se ferdig programmene"; familiekrangelen som ender med at kona stormer ut av huset med en koffert og TV, mens mannen blir igjen med to skrikende barn.¹²²

At jugoslavenes TV-titting i disse tilfellene ikke nødvendigvis betraktes som en fetisj har sammenheng med at fjernsynets formål er å underholde, noe den nettopp gjør. Kritikken fra humoristene ser heller ut til være rette mot omfanget av denne "aktiviteten". Høsten 1972 trykte *Tovariš* en tegning der de så for seg hvordan et futuristisk museum skulle forestille mannen fra slutten av det 20. århundret. Ikke overraskende sitter mannen i en lenestol foran TV-en og nyter en drikkevare (figur 9).¹²³

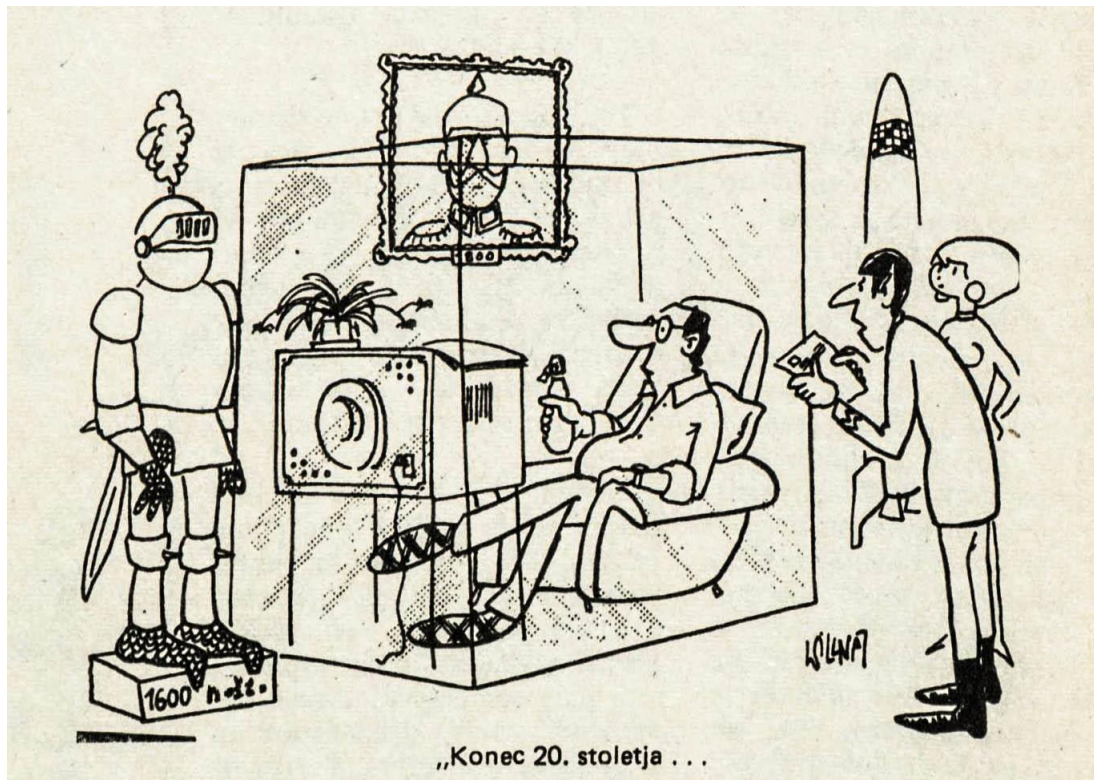
Andre bilder vil dog indikere på at TV-en likevel ble tilskrevet ikke-funksjonelle verdier som utgjorde en slags tiltrekning eller beundring. Dette ble uttrykt i *Ilustrovana politika* sin karikatur av en kjøpmann som har satt opp en TV-lignende ramme rundt disken sin for han "selger mere på dette viset".¹²⁴ Samme avis trykte et veldig likt bilde to år senere. Denne gangen syntes to menn på talerstoler hvor en av mennene så bittert mot den andre fordi han hadde tiltrukket seg en folkemengde. Den eneste synlige forskjellen mellom disse mennene var at den populære hadde en TV-lignende ramme rundt sin talerstol (figur 10).¹²⁵

¹²² "Smeh - Na Malom Ekranu", *Ilustrovana Politika*, 08.09 1964: 46.; "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 05.07 1966: 46.; *Ilustrovana Politika*, 02.08 1966: 39.; F. Pavlović, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 16.04 1968: 3.; *Tovariš*, 14.04 1970: 57.

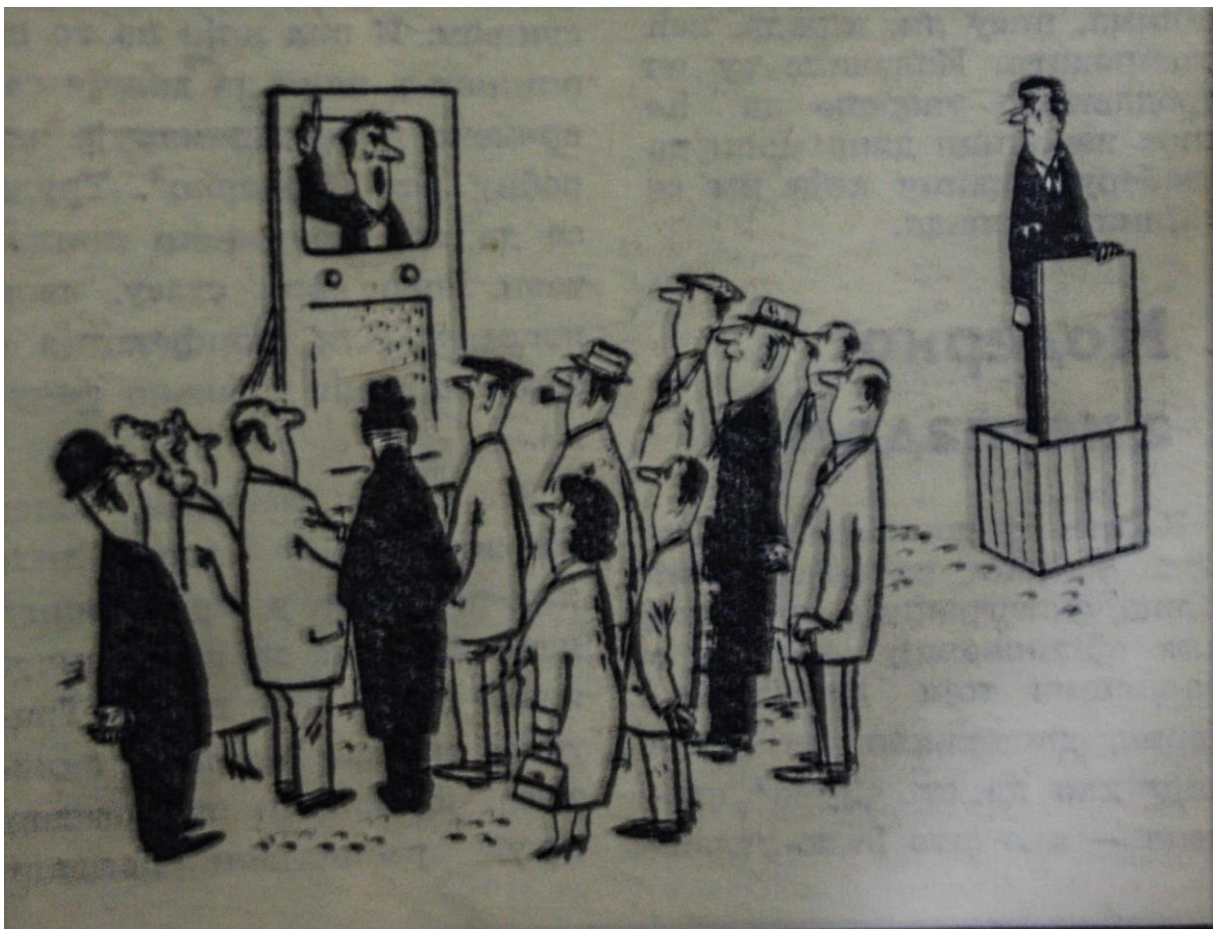
¹²³ "Konec 20 Stoletja," *Tovariš*, 27.11 1972: 62.

¹²⁴ "Smeh - Na Malom Ekranu," *Ilustrovana Politika*, 08.09 1964, 46.

¹²⁵ *Ilustrovana Politika*, 14.06 1966, 39.

Figur 9: Slutten av 20. århundret...

Figur 10: Den lure appellanten.

2.6 Reiser til det gode liv

Sammen med økt velstand utviklet det seg nye lyster på midten av 60-tallet. Ferier på stranden, som frem til da var relativt beskjedent, ble i løpet av kort tid noe de fleste jugoslaver ettertraktet. Fra myndighetenes side var det ønskelig å danne en reisekultur der borgerne reiste til andre republikker innad i føderasjonen. Dette mente de var betydelig for forsoning mellom folkeslagene og dannelsen av en felles identitet.¹²⁶ For å oppfordre til innenlandsreiser innførte myndighetene heftige priskutt på offentlig transport og opphold. Forsøket lyktes dog ikke da innenlandsbeboerne ikke følte særlig behov for å reise i flere timer og bo på offentlig bygde feriehus (de offentlige feriehusene var ikke kjent for å leve opp til forventninger om hygiene og velstand). Dessuten var selve tanken på "å feriere" ikke noe jugoslavene drømte om tidlig på 50-tallet.¹²⁷

Paradoksalt nok skulle lysten for å reise til kystbyene virkelig blomstre frem først etter at myndighetene kuttet på reisestøttene og begynte å orientere seg mot fremmede turister i 1966. Mellom 1960 og 1970 økte antall overnattinger fra 19.5 til 25.9 millioner per år, mens det i 1980 var hele 59.7 millioner overnattinger i løpet av året.¹²⁸ Oppfatningen av ferier gikk fra å være "unødig luksus" i 1960, til "en vanskelig vane å gi opp" i 1980. Bildet på *VUS* sin forside, "Turistički bum", fra sommeren 1969 illustrerer denne nye trenden (figur 11).¹²⁹ Tittelen har dobbel betydning ved at den viser fenomenet som en boom for å illustrere veksten, samtidig som "bum" også står for lyden av bilkollisjoner. Ettersom jugoslavene ikke var beredt på den brå veksten av innenlandsreiser, var heller ikke veiene mot Adriaterhavet tilstrekkelig utbygd for å takle det høye antallet reisende. Det forekom derfor mange ulykker på disse veiene.

Naturligvis har endringen sammenheng med den generelle velstandsøkningen samt den gradvise økningen i feriedager, fritid og mobilitet.¹³⁰ Dette betydde dog ikke at feriene ikke var en kostbar affære (noe som var temaet i artikkelen illustrert med "Turistički bum"). Feriene var dyre, men jugoslavene tok seg likevel råd, noe de ikke ville gjøre tidligere. Skal vi tro Yeomans skyldes dette at turismen ble et uttrykk for den nye forbrukerkulturen i Jugoslavia. Han argumenterer for at vendingen mot kommersiell turistnæring gjorde det mer

¹²⁶ Rory Yeomans, "From Comrades to Consumers - Holidays, Leisure Time, and Ideology in Communist Yugoslavia" i, Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010: 70-71.

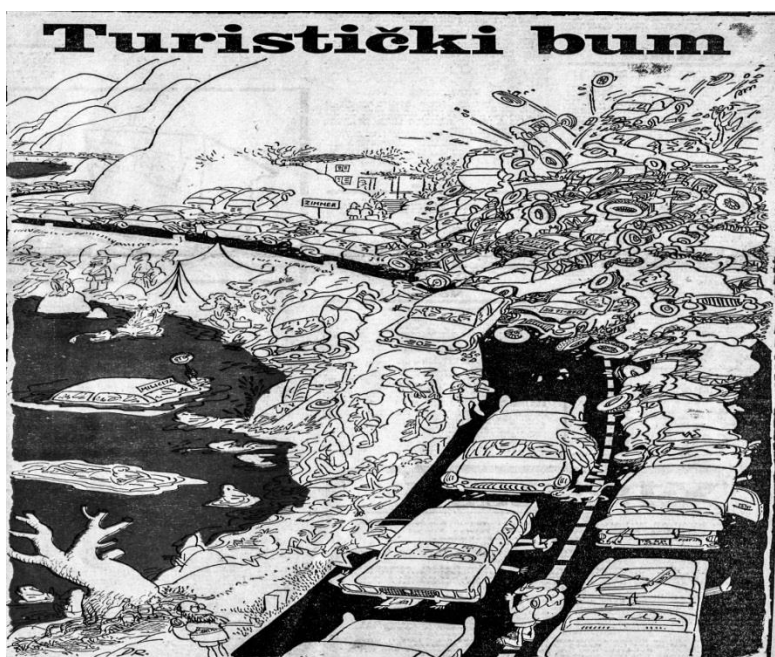
¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Igor Duda, "Workers into Tourists - Entitlements, Desires, and the Realities of Social Tourism under Yugoslav Socialism", i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010: 33-66.

¹²⁹ "Turistički Bum," *Vjesnik u srijedu*, 09.07 1969: 12.

¹³⁰ Duda, "Tehnika Narodu! Trajna Dobra, Potrošnja I Slobodno Vrijeme U Socijalističkoj Hrvatskoj", 2005.

attraktivt å reise, mens de statlig finansierte feriehusene alltid hadde begrenset oppslutning.¹³¹ Ideen om en "sosialistisk ferie" appellerte altså ikke på samme måte som det dyre og luksuriøse. Duda skriver at jugoslavenes nye forestilling av det gode liv vanskelig kunne sammenfattes uten en sommerferie på adriaterhavskysten.¹³² Dette ble tydeliggjort gjennom karikaturen til Rumenčić som viser en misfornøyd kvinne fordi hun ikke har råd til å dra til Adriaterhavet (hvor prisene steg kraftig grunnet den nye reiselysten) og måtte nøye seg med "bare" Svartehavet (Figur 12).¹³³

Figur 11: Turistički bum.

¹³¹ Yeomans, "From Comrades to Consumers - Holidays, Leisure Time, and Ideology in Communist Yugoslavia", 2010.

¹³² Igor Duda, "Workers into Tourists - Entitlements, Desires, and the Realities of Social Tourism under Yugoslav Socialism", 2010: 66.

¹³³ D. Rumenčić, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 27.07 1965: 3.

Figur 12: Den misfornøyde kvinnen.

-Skal du til Adriaterhavet?

-Jeg har ikke så mye penger, jeg drar bare til Svartehavet!

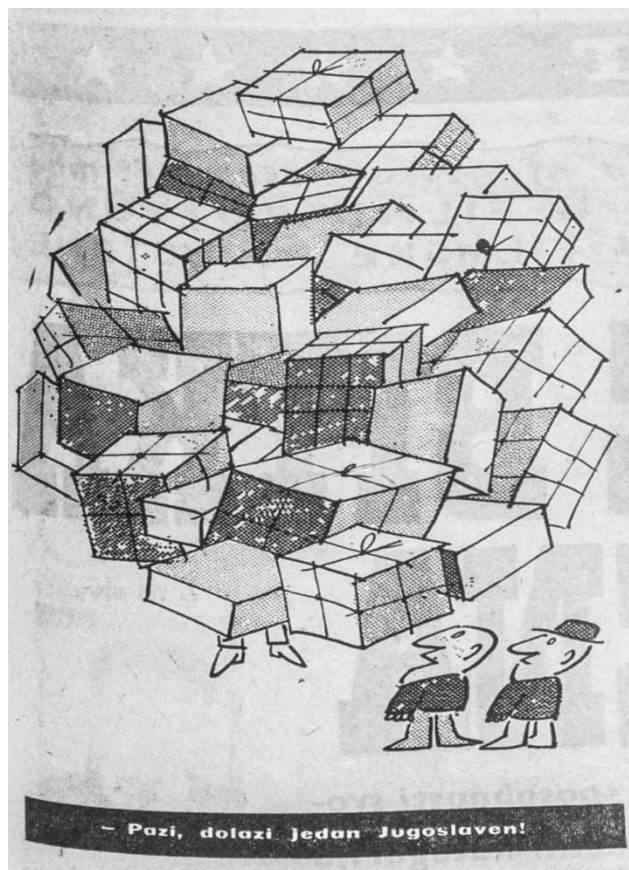
2.7 Shopping i utlandet

Orienteringen vestover på midten av 60-tallet betydde også at jugoslavene fikk lettere reisevilkår i utlandet. Stolt kunne de skryte av det de mente var Europas mest verdifulle pass fordi det hadde færrest restriksjoner og kunne lett anskaffes av de fleste borgere. Naturligvis reiste mange for å se og oppleve, men et betydelig antall reiste også for å handle. Mikula opplyser at foretrukne reisedestinasjoner varierte noe i republikkene, men at Italia, nærmere bestemt Trieste, var det mest populære reisemålet for en shoppingtur. Aktiviteten foregikk gjerne på helg eller nasjonale fridager som 1. mai (!) og republikkens dag 29. november.¹³⁴

Utenlandshandelen hadde to ansikt. Mot vesten ytret jugoslavene ydmykhet og beundring da de handlet eksklusive klær de vanskelig kunne få tak i hjemme, mens i øst ytret de hovmod og storhandlet forbruksvarer til en lavere pris. VUS kunne i 1967 opplyse at det daglig var 2000 biler som krysset grensen mellom Jugoslavia og Romania. I reportasjen der de så på jugoslavenes adferd i Romania ble de ikke fremstilt i særlig godt lys. Rumenerne var glade for at jugoslavene kom og la igjen penger samt at de solgte noen mangelvarer (særlig

¹³⁴ Maja Mikula, "Highways of Desire - Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s-1980s" i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010: 215-21.

komfyrer), men de var ikke fornøyde med den hovne adferden, den aggressive tonen ved pruting og de utrivelige folkeansamlingene på markedene. Jugoslavene fikk derimot det de ville og kunne vende hjemover med et fullt bagasjerom. Illustrasjonen til artikkelen viser en mann som bærer så mange esker at hans ansikt ikke vises. Ved siden ser vi to rumenske observatører som bemerker seg at "der kommer en jugoslav" (figur 13).¹³⁵ Deres begjær etter varer hadde blitt en identitetsbærer i Romania. En lignende karikatur forekom i *Ilustrovana Politika*, men da var de rumenske observatørene byttet ut med et barn som sier "hvilken julenisse? Det er min far som har vært i utlandet".¹³⁶ Handleturene i Romania dreide seg altså først og fremst om å kjøpe hverdagsvarene til en billigere pris. Italia var derimot målet når de ønsket å handle noe eksklusivt, gjerne mote.

Figur 13: Jugoslaven i Romania

-Se opp, der kommer en jugoslav!

¹³⁵ D. Tović, "Turist Sa Štednjakom", *Vjesnik u srijedu*, 27.09 1967: 5.

¹³⁶ "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 09.01 1968: 45.

Sommeren 1965 intervjuet journalisten Zvizdić en av grensevaktene mot Italia. Han kunne fortelle at de tydelig merket økningen av antall biler som krysset grensen for hvert år. De fleste var på vei mot Trieste for å handle finere klær de ikke fikk tak i hjemme. Grensevaktene var også klar over at de fleste tok med seg mer enn den daværende kvoten på 30 000 dinarer, men rett og slett ikke hadde kapasitet til å gjennomgå all trafikken. Artikler fra samtiden omtalte denne handelsformen som et problem fordi de mente vareimporten hadde negativ innvirkning på betalingsbalansen.¹³⁷

Turistene ble i følge grensevakten "robbet" fordi de betalte langt mer enn hva varene egentlig var verd, men det var lite som tydet på at jugoslavene brydde seg nevneverdig. Informantene til Mikula kunne påpeke at de ikke reiste til Trieste for å handle billig, de visste det var dyrt, men det var verd å bruke noe ekstra for fasjonable klær som skiller seg ut fra de "meningsløse" klærne de kunne få kjøpt i Jugoslavia.¹³⁸ Fasjonable klær var viktigere enn pris og holdbarhet. At denne aktiviteten ble omtalt som skadelig for handelsbalansen var det få som brydde seg om. Samtidens kritikere var skeptiske til framveksten av "nye" og "falske" nødvendigheter som var direkte skadelige for samfunnet og minnet stadig om et vestlig forbrukersamfunn.¹³⁹ Skepsisen fikk dog lite gehør.

Til å illustrere artikkelen til Zvizdić trykket *VUS* bildet av en mann som er i ferd med å pakke kofferten for utenlandsreise. Samtidig stormer en bekjent (eller nabo) inn i huset med hendene fulle av sedler og spør om han kan kjøpe med et par jakker til henne (figur 14).¹⁴⁰ Jugoslavenes besettelse av mote fra Trieste ble objektet for vitsen til Reisinger i "Takšni smo" spalten til *Tovariš*. Bildet viser en mann som forklarer i telefonen at hans kone ikke dro til Beograd for å se moteshowet "Mote i verden", men heller dro til Trieste for å se hva jugoslavene kom til å gå med den sommeren.¹⁴¹

¹³⁷ S. Zvizdić, "Dinar Putuje Preko Granice", *Vjesnik u srijedu*, 07.07 1965: 6.

¹³⁸ Mikula, "Highways of Desire - Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s-1980s", 2010: 220.

¹³⁹ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 366.

¹⁴⁰ *Vjesnik u srijedu*, 07.07 1965: 6.

¹⁴¹ O. Reisinger, "Takšni Smo", *Tovariš*, 24.10 1967: 6.

Figur 14: På vei til utlandet

-Herr Mišo, jeg hørte de skulle til utlandet og ville likt det om du kunne kjøpt to jakker, og Doxa (sveitsisk klokke) for de resterende pengene...

2.8 Hva med sosialismen?

Når oppgaven vektlegger konsumerismen i denne grad kan det virke som om sosialistiske ideer var helt fraværende mellom 1965 og 1975. Selv om det ikke er helt korrekt (tegningene kan jo også regnes som en kritikk av konsumerismen) var det få uttrykk til stolthet over det sosialistiske prosjektet i karikaturene. Det vil nå bli vist til hvordan de finansierte det gode liv gjennom stadige lån framfor å vie mye oppmerksomhet til kritikken fra marxistene som publiserte i journalen *Praxis*. Det argumenteres for at jugoslavene var klar over sine "mangler", men ikke følte behov til å endre livsstil av den grunn.

2.8.1 Stolthet

Ut ifra karikaturene er det lite som vitner på at jugoslavene var særlig opptatt av å ytre stolthet for deres løsning til sosialismen. Temaet var rett og slett veldig lite omtalt. De få gangene slike ytringer kom frem var det i forbindelse med internasjonale sammenligninger. Det er

allerede blitt nevnt hvordan de var hovmodig da de reiste østover i Europa. De var stolte over egen livsstil da de sammenlignet seg med sosialistiske land. Vesten derimot ble først og fremst kritisert for internasjonal politikk, særlig da amerikanernes krigshissighet gikk på bekostning av deres egen velferd. Kritikken var mest merkbar i avisen *NIN* som var trykt av det sosialistiske Borba-trykkeriet. Et eksempel er Velizar Savić sin artikkel "Hleb i topuz" (brød og kanoner) som ble trykt like før et FN-møte i Geneva våren 1964. Budskapet i artikkelen er nokså tydelig, dersom FN-landene klarer å sette til sides sitt interne maktspill (som jugoslavene gjør) kan de bedre velstanden ved å bruke mere penger på utvikling (brød) og mindre penger på krig (kanoner). Selv om artikkelen aldri nevner det direkte virker det nokså tydelig at skribenten mente Jugoslavias "tredje vei" burde være et eksempel for andre å følge. Milan Jovanović tegnet illustrasjonen som viser de vestlige lederne mens de undrer på om de skal bruke penger på våpen eller utvikling.¹⁴² Foruten enkelte bemerkninger var det lite som tydet på at jugoslavene var særlig bevisst på å fremme sin løsning på sosialismen, det ser ut til at de var mer opptatt av å nyte den.

2.8.2 Konsumerisme på kreditt

Økningen i reallønn var naturligvis viktig for jugoslavenes nye livsstil. Likevel var en betydelig del av de (dersom vi skal benytte oss av Praxis sin retorikk) "overflødige varene" finansiert gjennom ulike typer lån. Duda bemerker seg at to tredjedeler av TV-apparatene og 90 % av bilene som ble kjøpt i Kroatia i 1968 antagelig var finansiert gjennom lån.¹⁴³ Det var nok dette som var i tankene hos redaktørene i *NIN* da de trykte et morsomt bilde fra bilforhandleren. Forhandleren i bildet viser stolt frem bilens mange funksjoner, deriblant den røde lampen på dashbordet som lyser når det er på tide å betale avdraget (figur 15).¹⁴⁴ Andre karikaturer som latterliggjør lånevanene kunne være en mann som lykkelig bærer en masse pakker i det han passerer naboene sine og forklarer at han ikke hadde vunnet i lotto men klarte å overbevise banken om å gi han lån.¹⁴⁵ *Tovariš* fremstilte jugoslaven som uærlig da han hadde kledd seg som en boms i håp om å overbevise bankmannen om at han trengte lån. Forsøket blir dog avslørt da han blir bedt om å flytte sin feilparkerte Mercedes fra

¹⁴² Velizar Savić & Milan Jovanović, "Hleb I Topuz", *Nedeljne informativne novine*, 01.03 1964: 2.

¹⁴³ Duda, "I Vlakom Na Vikend. Prilog Socijalnoj I Kulturnoj Povijesti Slobodnog Vremena U Hrvatskoj Krajem 1960-Ih", 2002: 661. Duda sin påstand må ikke tolkes for bokstavelig da den ikke baserer seg på tall. Dette er en antagelse han gjør som ledd av beregning der han viser at det trengtes 2,5 gjennomsnittlige månedslønner til å kjøpe en TV i 1968.

¹⁴⁴ "Čemo Se Svet Smeje", *Nedeljne informativne novine*, 08.08 1965: 22.

¹⁴⁵ *Jež*, 25.11 1966: 5.

inngangsdøren.¹⁴⁶ At det nesten blir en sport å ta opp lån til å finansiere en konsumeristisk livsstil virker å være det motsatte av det man vanligvis ville assosiere med et samfunn bygd på sosialistiske verdier.

Uviljen til å gi opp egne lyster til fordel for et felles gode ble tydeliggjort gjennom arbeiderstyrenes prioriteringer. Da bedriftene skapte god profitt, fristet det mere å utbetale det eventuelle overskuddet som bonus til arbeiderne for at de gjorde en god jobb, fremfor å bruke pengene til videre investeringer som ville sikre bedriftens fremtid. Problemet oppsto når bedriftene gikk i underskudd og måtte dekke underskuddet med ulike korttidslån som i realiteten ble langtidslån. Direktørene kom i en umulig posisjon da arbeiderstyrene ikke tillot de å kutte i de høye lønningene. Banklån ble i disse situasjoner løsningen på alle problem. Følgene av dette ble synlig i 70-årene da nedbetalingene begynte å utgjøre en stor del av det årlige budsjett-deficiten og staten ble avhengig av lån fra vesten for å kunne låne ytterligere summer til bedriftene.¹⁴⁷

Figur 15: Bil på avdrag

-Når denne lampen lyser rødt er det på tide å betale avdraget.

2.8.3 Praxis og Praksis

Livsnnyterne var nok ikke blinde på egne vaner. Jugoslavene var fullstendig klar over at de deltok i en kultur hvor forbruk var verdsatt og ettertraktet. Dette ble hyppig påpekt av en

¹⁴⁶ *Tovariš*, 22.01 1973: 62.

¹⁴⁷ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 315-21.; Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991" 2001: 78.

gruppe intellektuelle som publiserte i journalen *Praxis*. Patterson har gjort en grundig jobb i å dokumentere kritikken fra den marxistiske plattformen, som i stor grad gikk ut på at markeds-kulturen hadde gått for langt, at borgerne skaper seg nye "nødvendigheter" som egentlig ikke er nødvendig, og at myndighetene tillater dette som et slags opium for folket.¹⁴⁸

Blant de tre sidene av forbrukersamfunnet som er blitt gjennomgått her virker det riktigst å omtale TV-tittingen som en pasifiserende aktivitet. Da *VUS* viet hele forsiden til tegneren Dragić på 1. mai i 1968 benyttet han den til å spøke om hvordan sosialismen var i ferd med å miste sitt fotfeste grunnet de individualistiske egenskapene til bilen og TV-apparatet. Bildet (*Prvomajska priča*) viser en "historikk" av 1.mai markeringen siden 1947, hvor dens betydning endret seg fra å være en folkefest til å bli en fridag (Figur16) (tidligere ble det også påpekt at et betydelig antall benyttet dagen til å handle i utlandet).¹⁴⁹ Lignede motiv forekom i *Jež* da de hadde en sammenligning av 1. mai markeringen slik den "tidligere" var, og slik den var da (i 1974). Bildet som skal forestille de tidligere markeringene viser en mann i spissen av et folketog, hvor han bærer en fane¹⁵⁰ i den ene hånden, og et gevær i den andre. Bildet som skal fremstille "nået" viser fire menn i en bil som er pakket med piknik-tilbehør på taket, som antagelig kjører ut på landet for å nyte fridagen sin.¹⁵¹

Også Adi Mulabegović bemerket seg hvordan sosialismen mistet noe av sin betydning. I hans "Aktuelni razgovori" (aktuelle samtaler) kunne man se to menn ved en kirke hvor bjellene ringer: "det ser ut til at noen har dødd? Ja, det er vår politiske aktivitet".¹⁵² Uten å sette det i sammenheng med materialisme gjenspeiler tegningen tanker om hvorvidt det jugoslaviske identiteten fortsatt inkluderte en tilhørighet til arbeiderkampen og det sosialistiske prosjektet. Klas formidlet et lignende budskap da han tegnet aksjonæren som satt på sitt kontor, som var prydet med hans mest verdsatte oppnåelser. Bildene som hang på veggen viste bilen hans, feriehuset, villaen og et portrett av han selv i det som ligner en dekorert militæruniform¹⁵³. Ut av vinduet fra det luksuriøse kontoret syntes en fabrikken som hører til fortiden hans. Meningen med bildet uttrykkes gjennom teksten "Han var

¹⁴⁸ For en mer omfattende gjennomgang av de ulike argumentene se kapittel 6 "Fighting it" i Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011.

¹⁴⁹ Nedeljko Dragić, "Prvomajska Priča", *Vjesnik u srijedu*, 01.05 1968: 1.

¹⁵⁰ Selv om bildet er svart-hvitt er det trygt å anta at denne fanen skal være rød.

¹⁵¹ H. Fazliz, "Prvomajce", *Jež*, 26.04 1974: 9.

¹⁵² Adi Mulabegović, "Aktuelni Razgovori", *Vjesnik u srijedu*, 05.06 1968: 2.

¹⁵³ Det er vanskelig å se nøyaktig hva dette siste bildet viser da det er veldig lite. Når bildet forstørres ved bruk av bilderedigeringsprogram ligner det en på en militærkrage rundt halsen, noen hengende medaljer på brystkassen, en militærhue som lignet hva partisanene brukte, samt et gevær bak ryggen. Grunnet det antatte militærmotivet og den røde bakgrunnen (mens de andre har blå) virker det rimelig å tolke det til at dette bildet representere hans fortid som revolusjonær, mens de andre bildene representere hans nåtid som aksjonær.

revolusjonær, nå er han aksjonær" (figur 17).¹⁵⁴ Med dette impliserer Klas nokså tydelig at landets borgere har gjennomgått en markant endring i verdier hvor den revolusjonære kampen kom i skyggen av materialismen. Mulabegović hadde enda en tegning, (som også tilhører spalten "Aktuelni razgovori") hvor det kommer enda tydeligere frem at denne endringen i selvoppfatningen også foregikk i lavere samfunnslag. Tegningen viste to arbeidere, tydelig karakterisert med sin snekkerbukse og beret, i en samtale hvor den ene sier "en gang var vi et land av arbeidere og bønder, nå er vi et land av kongressmenn".¹⁵⁵

Praxis fikk derfor lite oppmerksomhet utenfor egne kretser (med unntak av studentopprøret i 1968). Svaret på kritikken kunne ha mange vinklinger, som at forbruket var et uttrykk for en høyere standard og dermed en vellykket sosialisme, at det var en belønning for mange år med arbeid og harde kår, eller som Mihelj viser, kunne de argumentere at motarbeidelse av markeds-kulturen ville vært å motarbeide demokratiet fordi fenomenet var folkelig.¹⁵⁶

Slik det har blitt vist i dette kapittelet var også avisene opptatt av å påpeke de mange paradoksale valgene som ble foretatt. Men selv om jugoslavene tydeligvis var klar over kritikken ser det ikke ut til at de var villig til å endre sin livsstil av den grunn. Derfor er det heller ikke nødvendig med en dypere gjennomgang av ulike argumenter og motargumenter. Kritikken fra Praxis var først og fremst et problem for partiet som var nødt til å stadfeste sin posisjon, noe de var veldig nølende med å gjøre.¹⁵⁷ At de blir utfordret fra den marxistiske plattformen var først og fremst en trussel for deres legitimitet da partiets maktgrunnlag hvilte på kommunismens oppnåelser. Men selv om partiet plaget Praxis sine skribenter i uformelle arenaer, unngikk de å inngå en konstruktiv debatt med dem, eller svare på et av deres mange tekster. Utfordringen fra Praxis var ikke vel mottatt.¹⁵⁸ Når partiet ikke lyktes i å artikulere hva en ideologisk "korrekt" livsstil var, kunne de heller ikke forvente at folk skulle leve sådan. Derfor sto folket fritt til å forfølge sine konsumeristiske lyster, og distanserte seg fra den intellektuelle diskursen. Også Patterson som selv legger av mye plass til de ulike argumentene bemerker seg at "*mange vanlige jugoslaver virket bevisst på sine konsumeristiske tendenser, og til en viss grad så de som svakheter, men var ikke nødvendigvis misfornøyd eller villig til å endre noe*".¹⁵⁹

¹⁵⁴ Aleksandar Klas, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 16.07 1968: 3.

¹⁵⁵ Adi Mulabegović, "Aktuelni Razgovori", *Vjesnik u srijedu*, 18.12 1968: 2.

¹⁵⁶ Mihelj, "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation", 2011.

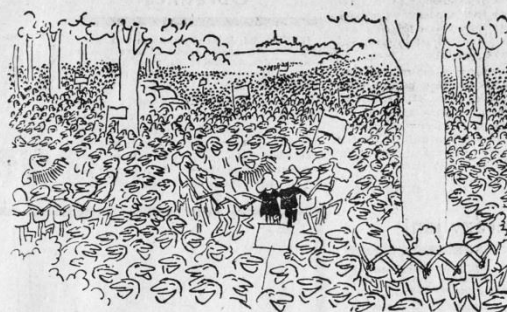
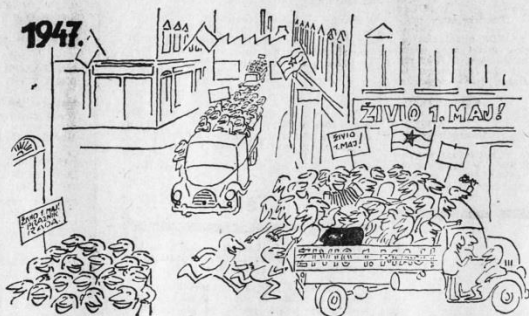
¹⁵⁷ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 222-24.

¹⁵⁸ Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia*, 1976: 297.

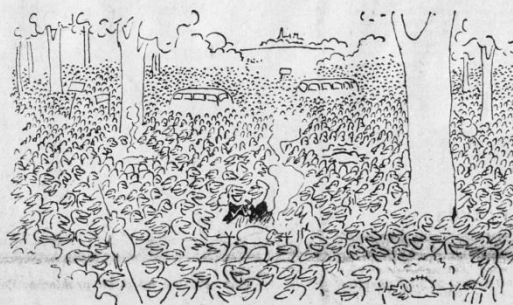
¹⁵⁹ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 255.

N. DRAGIĆ: PRVOMAJSKA PRIČA

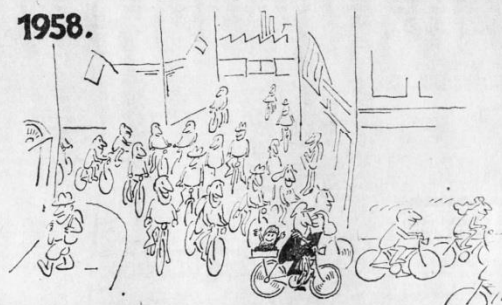
1947.

1952.

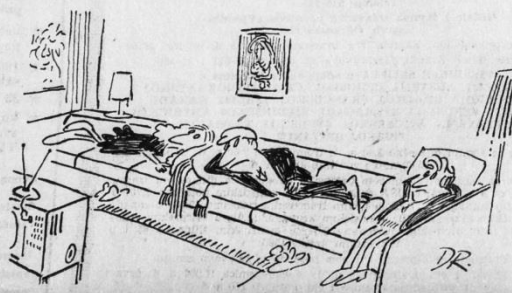
1958.

1963.

1968.

Figur 16: Prvomajska priča

Det spør om kritikken fra Praxis og andre skeptikere var for omfattende i den forstand at den var såpass massiv at den bare ble irriterende. Det ble gjort bemerkninger som at det nye forbrukersamfunnet tjente som syndebukk for alt som gikk galt i samfunnet, i form av økende antall selvmord, skilsmisser, folkemusikkens dalende popularitet og alt annet fantasien kom opp med.¹⁶⁰ Journalen begynte å komme i hardt vær på 70-tallet grunnet dens indirekte angrep på arbeiderstyret (en sakrosankt brikke i den jugoslaviske sosialismen). I den forbindelse ble det debattert om hvorvidt det er riktig å legge ned journalen, noe som ble gjort i 1974. De mange kommentatorene uttrykte blant annet at Praxis helt fra starten av hadde blitt uglesett grunnet sin radikale kritikk av alt mulig. Forsvarerne av journalen prøvde ikke å forsvare dens innhold, men brukte heller argument om at en slik sensur ville vært udemokratisk.¹⁶¹ Det er også verd å merke seg at disse bemerkelsene ble gjort i *NIN*, den mest venstreorienterte avisen i oppgavens utvalg.

Figur 17: revolusjonæren som ble aksjonær

-Han var revolusjonær, nå er han aksjonær

2.8.4 Det enkle er ofte det beste

Ut ifra karikaturene ser ikke ut til at jugoslavene var så fryktelig opptatt av de store spørsmålene; spøkene skulle helst være enkle vitser om deres merkelige adferd. Dette en del

¹⁶⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 258.

¹⁶¹ "Praxis - Između Ostalog", *Nedeljne informativne novine*, 19.03 1972: 36-38.

av forklaringen til at skeptikerne ikke fikk gehør. Så lenge alt var godt og vel, var de ikke fryktelig bekymret om deres adferd trosset sosialistiske idealer. Det har blitt vist at enkelte ideologisk motiverte bemerkninger var gjort i 1964, senere vil det bli vist hvordan denne typen retorikk igjen blir aktuell når økonomien blir utsatt på 70-tallet. I mellomtiden var de mest opptatt av å nyte så mye de kunne. Jugoslaven ble ofte fremstilt som et enkelt vesen i de mangfoldige karikaturene hvor de kunne være på kunstutstilling og se på skjørtet til vaskepiken mens ledsageren snakker om museets største verk; en travel gate hvor tolv av tretten individer tenker på romanser, mens den siste prøver å løse et matematisk problem; et arbeiderråd hvor ingen av de fremmøtte lytter til direktøren; en annen variant av samme spøk hvor de fremmøtte tenker på fotball mens direktøren snakker om fjorårets oppnåelser (figur 18).¹⁶² Det spørres om jugoslavene blir kreditert litt for mye bevissthet i sine handlinger når forfattere som Patterson og Mihelj forsøker å finne deres plass i "kulturparadokset". Lydall er også inne på at jugoslavene ikke var mye opptatt av de politiske retningslinjene. Han argumenterer for at hyppige ideologiske skiftninger og regimets uvilje til å ta et klart standpunkt gjorde at folk ble noe distansert fra politikken. I den sammenheng skriver han som følge:

[...] folk flest hadde sannsynligvis blitt immun mot aksentueringen i politikernes taler, og viet mer oppmerksomhet til kunngjøringer om endringer på brød- og elektrisitetspriser, reguleringer angående inntekt og pensjon, eller renteprosenten til sparekontoene deres.¹⁶³

Lignede syn kunne også spores i Patterson sin avhandling da han gjenga Mamo Kapor sine ord om økningen av reklamer på TV. Kapor som personlig ikke var en tilhenger av reklamene grunnet deres kapitalistiske natur, sa han holdt ut med dem da de ofte inneholdt vakre, lettkleddede damer, noe som var mye mer interessant enn kjedelige symposier og andre konferanser. Patterson bruker sitatet til å argumentere med at dette er et syn som ligner hva "mannen i gata" tenkte.¹⁶⁴

¹⁶² "Čemu Se Svet Smeje", *Nedeljne informativne novine*, 12.01 1964: 21.; Nedeljko Dragić, *Vjesnik u srijedu*, 23.03 1966: 14.; *Vjesnik u srijedu*, 08.09 1965: 2.; *Tovariš*, 13.01 1966, 88.

¹⁶³ Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, 1989: 23.

¹⁶⁴ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 410.

Figur 18: Fotball i fokus

-Selskapet vårt oppnådde gode resultater i forrige år.

Når forskere spekulerer om hvordan en markedskultur kan eksistere i en nasjon hvor sosialismen visstnok skal være et felles ideal, virker det som om de ofte overser betydningen av de enkleste forklaringene. Rankovićs fall kan forstås som et politisk generasjonsskifte da hans konservative garde ble erstattet med en mengde yngre liberaler.¹⁶⁵ Men generasjonsskiftet gjaldt også i befolkningen. Kommunistenes grunnpilar, motstandskampen og partisanenes triumf hørte til fortiden og utgjorde ikke en sentral del av den nye generasjonens erindring.¹⁶⁶ Som påpekt var det internasjonale hendelser som hjalp til å styrke partiets legitimitet, som Vietnamkrigen, konfliktene mellom Israel og araberstatene, samt den Sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia. Alle disse bidro til å trekke den folkelige opinionen i regimets favør.¹⁶⁷ Men når regimet ikke tok klar avstand fra et forbrukersamfunn var det lite som hindret jugoslavene i å forfølge drømmen om det gode liv. Den nye generasjonen vokste opp i andre rammer enn den forrige. Som Ramet påpekte i sitt arbeid om hvordan rocken fant sitt innpass i det jugoslaviske samfunnet, søkte de i større grad etter inspirasjon utenfor landets grenser. Da var det først og fremst Storbritannia og USA var forbildene for "korrekt" rock. Den eldre generasjonen syntes lite om denne "søppelkulturen" som erstattet deres folkemusikk på radiostasjonene, uten at de aldrende stemmene skulle vise seg å utgjøre nevneverdig betydning. Den nye generasjonen vokste opp i en annen verden, de

¹⁶⁵ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 284-85.

¹⁶⁶ John C Campbell, "Yugoslavia: Crisis and Choice," *Foreign Aff.* 41, 1962: 388.

¹⁶⁷ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 300; 23.

ønsket å bruke fritiden sin på nytelse, moro og ubekymret konsumpsjon.¹⁶⁸ Innvirkningen til generasjonsskiftet må ikke undervurderes i et samfunn som ikke hadde velartikulerte idéer om hva en "verdige" livsstil var.

2.9 Oppsummering

Kapittelet begynte i 1964 for å få med fremstillingene av jugoslavene som et fattig folk som ønsket seg så mye mer enn hva de fikk. Med oppsving i privat økonomi, som ble muliggjort gjennom reformen i 1965, kunne de leve en ny livsstil som innebar å uttrykke sin velstand til medborgerne. Bilen tjente som et statussymbol som bragte stolthet til eieren, og kunne brukes til å imponere kvinner på fortauet. At karikaturene fremstilte bilen som en gjenstand for pervers beundring der dens velvære kunne være viktigere enn egen, brukes til å illustrere hvordan gjenstandene tar kontrollen over individene, framfor det motsatte. Dette underbygges videre ved å påpeke at bilen var en kostbar affære som sjelden levde opp til sine funksjonelle forventninger, likevel skulle de eie en til enhver pris.

Fjernsynet var på sin side ikke like kostbart som bilen, selv om de færreste kunne kjøpe et med bare egen inntekt. Problemet var heller at TV-tittingen var såpass oppslukende at det hindret jugoslavene i å gjøre mer fornuftige aktiviteter, eller prestere på jobb. Også fjernsynet ble en gjenstand for irrasjonell beundring og kunne brukes til å imponere de man omgås med.

Jugoslavenes lyst etter å nyte det eksklusive ble synlig gjennom skapelsen av nye verdier i deres forhold til feriering på Adriaterhavskysten. Feriering var ikke ettertraktet da det var støttet av staten i 50-årene. Når staten kuttet støttet og oppfordret næringen til å orientere seg mot utenlandske turister ved å skape et mer eksklusivt tilbud, ble det brått vanskelig å se for seg en sommer uten en ferie på adriaterhavskysten. Endringen i verdier ble da tydelig da den eksklusive fremtreden var langt mer appellerende enn den alminnelige. Også shopping i utlandet var en aktivitet hvor materielle uttrykk ble benyttet til å erverve seg sosial anerkjennelse.

Mot slutten ble det vektlagt at jugoslavene var fullstendig klar over at de bevegede seg i konsumeristisk retning, at de innså svakhetene ved dette, men ikke var bekymret nok til å ta grep for å hindre utviklingen. Dette forklares med at den venstreradikale kritikken ble oppfattet som i overkant voldsom av en befolkning som ikke var like opptatt av de

¹⁶⁸Sabrina P. Ramet, "Shake, Rattle, and Self-Management: Rock Music and Politics in Socialist Yugoslavia, and After", i Gordana P. Crnković and Sabrina P. Ramet (red.), *Kazaaam! Splat! Ploof! : The American Impact on European Popular Culture since 1945*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2003: 173-213.

ideologiske spørsmålene. Perioden domineres av en ny generasjon som var oppvokst i andre rammer enn den forrige, og følte derfor ikke like stor nærhet til det sosialistiske prosjektet. Da myndighetene nølte med å ta et klart standpunkt i debatten om konsumerisme opplevde denne forbruksorienterte generasjonen få hindringer til å utøve en slik livsstil.

Del II - Analyse II – Medaljens bakside

3.1 Innledning

Forrige kapittel viste jugoslavenes adferd mens økonomien var sterk nok til å opprettholde en konsumeristisk livsstil. I dette kapitlet skal vi se på hvordan adferden endrer seg når de møter utfordringer i økonomien, og ikke er i stand til å leve på samme måte som før. På grunn av gjeldsspiralen som stadig vokste etter 65-reformen, hvor konsumerismen utgjorde en signifikant del, ble Jugoslavia i 70-årene preget av høy inflasjon og prisstigninger.

I disse omstendighetene fremstilte flere av karikaturene prisstigningene som fysiske angrep på den stakkarslige forbrukeren. Direktørene av bedrifter og fabrikker endte opp med å bli syndebukkene av et folk som ikke var særlig selvkritiske. Kritikken kan i disse tilfellene minne litt om sosialistisk retorikk, men som det blir foreslått mot slutten i dette kapitlet, er jugoslavene fortsatt den samme befolkningen som først og fremst er opptatt av lønn og priser, og ikke like hengiven til politiske diskurser og ideologi.

3.2 Medaljens bakside

Det gode livet hadde sin pris. Tendensene begynte å bli synlig på slutten av 60-årene med en tilsynelatende ukontrollerbar gjeldsspiral etterfulgt av kontinuerlig inflasjon. Overgangen i karikaturer av et florerende forbrukersamfunn, til karikaturer av knapphet på nødvendigheter som mat og husly skjedde ikke over natten. Begynnelsen av 70-årene ble derimot karikaturer om økonomiske problemer dominerende i avisene. Dette understrekes for at leseren ikke skal få et misvisende bilde grunnet kapittelinnstillingen. Selv om oljesjokket som følge av Jom Kippur-krigen ble svært utslagsgivende i en økonomi som har gjort seg avhengig av lån, syntes tendensene også før den tid. Etter reformen i 1965 opplevde jugoslavene en årlig inflasjon på hele 12 prosent, grunnet gjeldssituasjonen som preget landet. Inflasjonen steg med ytterligere 6 prosent (totalt 18%) etter 1970 (og doblet det tallet igjen etter den andre oljekrisen).¹⁶⁹

70-tallet var også preget av en politisk motreaksjon til liberalistene som steg frem etter Rankovićs fall. Den konservative garden av tidligere partisaner inntok de viktigste maktposisjonene hvor de kunne uttrykke sin skepsis til konsumerismen som preget jugoslavenes livsstil. Samtidig innså politikerne (både konservative og liberale) at det ikke lengre var mulig å bevilge lån til bedrifter som gikk i underskudd og dermed stilte krav om mer rasjonell drift av forretningene. Dette betydde at arbeiderne måtte akseptere lønnskutt dersom forretningen gikk i store tap, lånene ble ikke forvaltet på samme måte som før. I 1972

¹⁶⁹ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 316-17.

kunne de registrere at over 500 000 arbeidere fikk bare 80% av lønnen sin som følge av de nye kravene.¹⁷⁰ Rumenčić tok opp denne problematikken da han tegnet seks menn gå inn i labyrinten av lønn, men aldri finne frem til selve utbetalingen, markert som veien ut av labyrinten.¹⁷¹ De siste års erfaringer hadde gjort at jugoslavene ikke var beredt på å måtte leve med restriksjoner, slik ble det også uttrykt gjennom avisene.

Mange av karikaturene minnet om knapphetsillustrasjonene fra 1964 med ulike fremstillinger av kunder utenfor matvareforhandlere som har vansker med å finne penger for de enkleste nødvendigheter. Eksempelvis går det et par utenfor et butikkvindu og bemerker seg at "litt til [med dette prisnivået], så blir kuen et hellig dyr også her til lands"; en butikkeier som ler av kunder som faller for hans 1. aprilspøk om at prisene er tilbake på fjorårsnivået; en slakter som fortviler over at han må kjøpe apotekvekt (fordi det kun kjøpes minimale mengder kjøtt); eller et museum som promoterer et foredrag om lammekjøtt (da det tydeligvis har blitt et gammelt minne).¹⁷² Rumenčić sin karikatur "familiar rulett" illustrerer godt hvordan denne situasjonen hindret konsumerismen. Bildet viser familiemannen stående ved siden av et rulettbord mens han undrer på hvor han skal satse sin ene dinar. På rulettbordet har tallene blitt erstattet med de ulike prioriteringene han må velge mellom. Blant annet ser vi mat, leilighet, strøm, transport, TV, gjeld og klær/fottøy.¹⁷³ Karikaturen gjør det nokså tydelig at det ikke er mulig å leve det tilsynelatende byrdesløse livet lengre, men at mat og husly må prioriteres framfor de materielle godene som av Praxis ble omtalt som "falske nødvendigheter". I en annen tegning med lignende tema kan vi se en mann som sliter med å holde balansen på linen da hans balansestav er mye tyngre på siden som er påskrevet "livsutgifter", enn den som er påskrevet "lønn".¹⁷⁴ Aleksander Klas hadde også et lignende perspektiv da han tegnet to fortvilte jugoslaver som var fanget i en stigende luftballong med navnet "Priser", som gjorde at de ikke nådde bort til hvitevarene på bakken. Symbolikken er nokså selvforklarende da prisene er kraften som drar individene vekk fra hvitevarene (figur 19).

¹⁷⁰ Patterson, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, 2011: 36.

¹⁷¹ D. Rumenčić, *Jež*, 17.05 1974: 11.

¹⁷² Jovan Samardžić, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 12.05 1970: 5.; D. Patković, *Ilustrovana Politika*, 03.04 1973: 4.; Aleksandar Klas, *Ilustrovana Politika*, 08.07 1975: 4.; F. Pavlović, *Ilustrovana Politika*, 06.11 1973: 4.

¹⁷³ D. Rumenčić, "Porodični Rulet", *Jež*, 16.05 1975: 16.

¹⁷⁴ *Tovariš*, 01.06 1975: 3.

Figur 19: Luftballongen

I forrige kapittel ble det nevnt hvordan ferieturene innen 80-tallet ble oppfattet som en vanskelig vane å gi opp. Dette ble tydelig illustrert gjennom karikaturene på 70-tallet hvor det gjennomgående temaet var hvordan ferieturene ble ansett som en prioritering en måtte spare til, selv når det var tungt. Det er viktig å presisere at feriekulturen slett ikke døde ut, tvert imot var antall reisende stadig økende.¹⁷⁵ Det ser heller ut til at de var nødt til å ofre en større andel av deres inntekt for å få det til, og at feriene i større grad var begrenset av deres budsjett. En karikatur i slovenske *Tovariš* fra 1974 viser en mann som setter seg ned med lønningen sin og spekulerer hvor han skal på ferie. Han begynner ambisiøst og ser først for seg Roma, men ettersom han teller pengene må han gå nedover på ønskelista si, kanskje til Venezia, eller Portorož (på den slovenske kysten) før han til slutt ender opp med en tur på landet.¹⁷⁶ Tegnerne i *Ilustrovana politika* var på sin side mer opptatt av å påpeke hvordan jugoslavene ferierte på budsjett, med formål om å kunne oppholde seg lengst mulig. Eksempelvis trykte de Patković sin tegning av en mann som står ved inngangen til et hotell og spør om prisreduksjon dersom han sover kun en 3-4 timer. Samradžić tegnet en jublende familie som hyllet faren fordi han hadde fanget en fisk slik at de har middag til enda en feriedag på stranden.¹⁷⁷ Feriene så ut til å vare så langt de fortsatt hadde penger igjen, når sparebøsssen var helt tomt

¹⁷⁵ Duda, *What to Do at the Weekend? Leisure for Happy Consumers, Refreshed Workers, and Good Citizens*, 2010: 313-21.

¹⁷⁶ Marjan Manček, "Kam Na Oddih", *Tovariš*, 02.07 1974: 3.

¹⁷⁷ D. Patković, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 13.08 1974: 4.; Jovan Samardžić, *Ilustrovana Politika*, 02.08 1975: 4.

gjaldt det å komme seg hjem. I Samardžić sin karikatur fra 1970 ser vi et par på vei ut fra hotellet mens de ser forskrekket på regningen. I den forbindelse bemerker konen at de nå ble så bleike (av sjokket) at ingen kommer til å tro på at de har vært på stranden.¹⁷⁸ Livet etter ferien var derfor ikke mye luksuriøst, noe Klas påpekte gjennom karikaturen av "Žika" som nettopp hadde kommet hjem fra ferie og med sultne øyne kaster seg over en dinar han ser på gaten (figur 20).¹⁷⁹

Figur 20: "Se, Žika er tilbake fra ferie!"

Denne oppofringen som de er villige til å gjennomgå viser ikke bare deres begjær til å leve det gode liv. Som det ble poengtert i innledningskapittelet var det ikke fullstendig krisetid så tidlig på 70-tallet. Selv om den årlige reallønnsøkningen var 4.7 prosentpoeng lavere enn i det forrige tiåret, var det fortsatt en økning på 2.1 %. Også den personlige konsumpsjonen (per capita) var økende, til tross for at veksten var lavere enn hva den brukte å være.¹⁸⁰ Det spørs derfor om jugoslavene var i ferd med å bli et noe bortskjemt folk som opplevde knappheten som mye kraftigere enn hva den egentlig var, og at de hadde visse krav når det gjaldt å tilfredsstille deres nye behov. Dette var noe som ikke kom særlig godt frem i

¹⁷⁸ "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 28.07 1970: 5.

¹⁷⁹ Aleksandar Klas, "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 07.09 1971: 68.

¹⁸⁰ Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, 1989: 41.

tegneserieformatet, som er kilden til denne oppgaven. Tegningene var mer opptatt av å fremheve vanskelighetene og med det gjenspeilet den rådende diskursen i det jugoslaviske samfunnet.

Årsaken til vanskelighetene innen forbruk var utvilsomt inflasjonen som økte raskere enn lønningene. På forsiden av *NIN* kunne man i april 1971 se den tradisjonelle leken med hardkokte egg bli slått mot hverandre. Dette var en vanlig barnelek der hvert barn hadde fargelagte påskeegg som de smalt mot det andre, vinneren av leken var den som hadde mest igjen av skallet. I *NIN* sin versjon av denne leken var påskeeggene markert med "stabilitet" og "inflasjon", ikke overraskende ble stabiliteten smadret av inflasjonen.¹⁸¹ Det hyppig omtalte temaet kunne også ses i humorspalten til *Tovariš* hvor leserne kunne le av den ulykkelige mannen som hadde kommet i klammeri med politiet fordi han forsøplet fortauet. Mannen, som har en miserabel kroppsholdning, fillete klær og er ubarbert, blir stoppet av en betjent fordi pengesedlene er i ferd med å falle ut av den overfylte kofferten hans.¹⁸² At lønnsøkningene ikke kunne holde takt med prisveksten kunne ses i mange varianter.

Mange av fremstillingene viste hvordan forbrukeren fysisk blir meid ned av priser, som i Klas sin skisse av forbrukeren på flukt fra flodbølgen som forårsakes av opptiningen av priser¹⁸³; en familie som på veien til et skisenter hindres av et snøskred som har tatt form av bokstavene "cene" (priser); en mann som blir stukket i halsen (!) med et prisskilt av en representant for kontrollorganet for priser; et utsultet individ som har blitt korsfestet til et prosenttegn (%), som kan tolkes til å representere inflasjonen eller rentene.¹⁸⁴ Felles for disse er hvordan de skisserte karikaturene opplevde prisstigningene som fysiske angrep der borgernes helse var truet. Et mindre voldsomt og mer deskriptivt motiv kunne ses i *Jež* sin fremstilling av den stakkars mannen som klatret oppover stigen med sin lønnslipp, men nådde aldri opp til prisnivået da det var dradd parallelt med hans lønnsøkning (Figur 21).¹⁸⁵ På samme side kunne lesere se en samtale mellom en arbeider og hans sjef, hvor arbeideren fortviler over at prisene stiger, mens hans lønning forblir det samme. Sjefens svar til denne

¹⁸¹ *Nedeljne informativne novine*, 18.04 1971: 1.

¹⁸² *Tovariš*, 10.07 1972: 62.

¹⁸³ Opptining og frysing av priser var vanlige måter å omtale de ulike foretakene fra kontrollorganet for priser. Når kontrollorganet nektet prisvekst var det omtalt som frysing, mens da de bevilget bedriftenes ønsker om å øke prisene var det omtalt om tining.

¹⁸⁴ Aleksandar Klas, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 20.04 1972: 5.; Marjan Manček, *Tovariš*, 19.03 1974: 12.; Aleksandar Klas, "Dan Pobede", *Jež*, 09.05 1975: 6.; Z. Todorović, *Jež*, 17.05 1974: 4.

¹⁸⁵ I. Franić, *Tovariš*, 05.06 1974: 5.

bemerkningen er at arbeideren ikke må tenke så mye på prisjusteringene, det viktigste er at hans lønn er stabil.¹⁸⁶

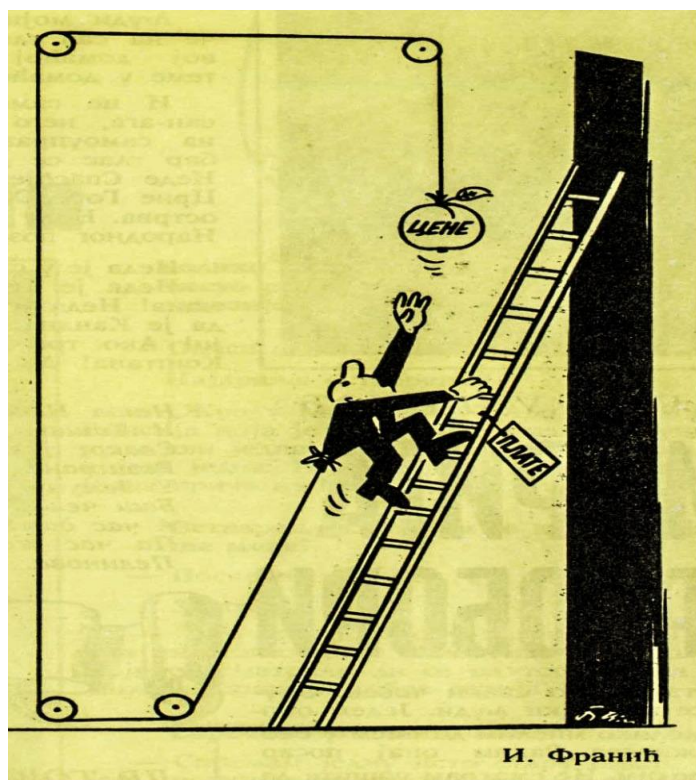
Under disse forholdene var det tilsynelatende vanskelig å leve et byrdesløst forbrukerliv på samme måte som kun noen få år tidligere. 60-tallet var en periode hvor mange ikke hadde råd til det luksuriøse livet og kjøpte gjerne varene på nedbetaling.¹⁸⁷ Når inflasjonen eskalerte påvirket det også gebyrene på nedbetalingen. Derfor hendte det at enkelte ikke hadde råd til å opprettholde en livsstil omringet av gjenstander og måtte si opp noe av dette for å lette trykket på lommeboken. Krnjetić illustrerte denne situasjonen gjennom hans karikatur av familiefaren som forsøker å kompensere opplevelsen av TV-titting for barna sine etter at han så seg nødt til å si opp TV-en. Familiefaren bruker en lampe til å kaste lys på veggen hvor han har tegnet rammen og knappene til en TV, mens han bruker hendene til å lage skyggefigurer.¹⁸⁸ Figuren han lager er en velkjent gest i Jugoslavia¹⁸⁹ hvor man stikker ut tommelen mellom pekefinger og langfinger i en knyttet neve. Denne gesten som egentlig skal fremstille det mannlige kjønnsorgan blir på folkemunne kalt "šipak" (granateple) for å gjøre det mindre vulgært. Det brukes i situasjoner der personer spør etter noe som ikke kan eller ønskes å gis, og derfor får "vel, her har du šipak" som svar. Enkelt sagt er det en gest til å uttrykke at noen spør om for mye (Figur 22).

¹⁸⁶ M. Beličković, *Tovariš*, 05.06 1974: 5.

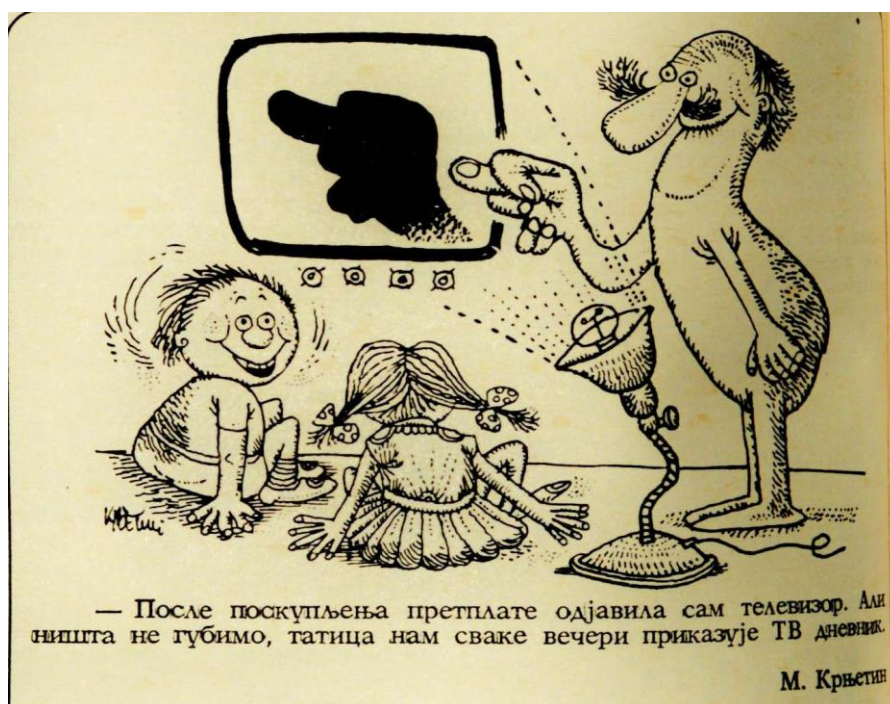
¹⁸⁷ Duda, "I Vlakom Na Vikend. Prilog Socijalnoj I Kulturnoj Povijesti Slobodnog Vremena U Hrvatskoj Krajem 1960-Ih", 2002: 661.

¹⁸⁸ M. Krnjetić, *Jež*, 25.02 1975: 4.

¹⁸⁹ Jeg er ikke kjent med hvor denne gesten har sin opprinnelse. I Tyrkia har gesten samme betydning som det å vise fingeren har i Norge, mens den i Øst-Europa ofte brukes slik det blir forklart her.

Figur 21: Prisene er alltid et hakk over

Figur 22: Šipak på TV

-Jeg sa opp TV-en etter at nedbetalingen ble dyrere. Men vi mister ikke noe, pappa viser oss TV-programmer hver kveld.

3.3 Skyldspørsmålet

Når det kom til stykket skulle jugoslavene naturligvis lete etter syndebukker som kan ta skylden for at de måtte forholde seg til restriksjoner. Det har allerede blitt nevnt at konsumentene selv må ta en stor del av ansvaret da de uten å nøle brukte mere penger enn hva de disponerte. Arbeiderstyrenes natur gjorde det vanskelig for bedriftsledere å ta restriktive grep i perioder hvor driftsinntektene ikke var tilstrekkelige, også fordi myndighetene lenge var villige til å dekke underskuddene med lån, mens gode avkastninger ble utbetalt som bonuser til arbeiderne fremfor at de ble brukt til å videreutvikle bedriften.¹⁹⁰

Men jugoslaviske arbeidere virket ikke å være særlig selvkritiske når det viste seg at gjeldspiralen ble overveldende. Det virket å være mye lettere å skylde på alle andre enn seg selv. Tegningene rettet ofte kritikken mot direktører og andre ledere av bedriftene, men aldri arbeiderne. Tyson har forsøkt å forklare denne trenden ved å påpeke jugoslavenes tolkning av arbeiderstyre ikke var et "rent" samarbeid i den forstand at samtlige i forretningen delte på godene av profitable tider, og byrdene av lav produktivitet. I stedet hadde arbeiderne en ubestridelig rett til fast jobb (og inntekt) såfremt de oppfylte de arbeidsoppgaver som var blitt tildelt. Med denne tolkningen var det derfor kun direktørene som sto for fordelingen av arbeidsoppgavene som kunne beskyldes dersom regnestykket ikke gikk opp. Realiteten var at arbeiderne fikk ta del i beslutningene, samt profitten dersom disse beslutningene viste seg å være lønnsomme, mens direktørene måtte betale prisen dersom beslutningene ikke var lønnsomme.¹⁹¹ Denne oppfatningen smittet over på tegnerne som karakteriserte direktører som inkompetente, late, dumme eller ubekymret over bedriftens effektivitet.

Og det ble sannelig gjort. Sommeren 1969 ble det avholdt en humorfestival i feriebyen Budva på kysten av Montenegro, hvor de blant annet kåret vinneren av årets karikatur som var tegnet av Božo Kos. Karikaturen viste en direktør som forlater fabrikkene sine når de er i ferd med å gå under, for så å gjøre en like dårlig jobb ved de neste fabrikkene. Fabrikkene er fremstilt som synkende skip som direktøren forlater rett før undergangen. Metaforen til synkende skip indikerer at direktøren burde bli igjen da kapteinen skal være den siste som forlater det synkende skipet. I Kos sin variant er det derimot den stakkars matrosen (arbeideren) som går ned med skipet mens direktøren fortsetter å spre sin udugelighet til andre

¹⁹⁰ Tyson, *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s*, 1980: 10-31.

¹⁹¹ *Ibid.*: 49. I sin forklaring bruker Tyson begrepene "pure-cooperative view" for synet der både goder og byrder fordeles likt, mens "worker-managed view" brukes når arbeiderene har ubestridelige rettigheter.

fabrikker (figur 23).¹⁹² At dette var en prisvinnende karikatur vitner om en allmenn oppfatning so gjorde bedriftslederne som sydebukkene for den økonomiske nedgangen.

Direktørenes inkompetanse og manglende evne til å bry seg forekom i karikaturer gjennom hele tidsrammen som behandles i denne oppgaven, men forekomsten var hyppigst på 70-tallet. I dette utvalget kunne man se fremstillinger som at en kompetent jobbsøker med diplom, bli avslått til fordel for en kvinne med fyldige bryster og kort skjørt¹⁹³; en økonom som sover på jobb mens pilen på grafen i bakgrunnen peker rett nedover; to bitre arbeidere som kommenterer at mannen som nettopp har blitt valgt til å styre bedriften er en heldiggris fordi "han slipper å gjøre noe de neste årene"; to arbeidere som møter bedriftens økonomer og i den anledning uttaler "det er illusjonistene"; to oversynsmenn som utsetter en nødvendig forretningstur til Dubrovnik fordi det er dårlig vær den uken, de vil heller vente til det blir finere vær slik at de kan ha litt ferie på bedriftens regning.¹⁹⁴

Bedriftslederne så ut til å være de letteste sydebukkene for den økonomiske ustabiliteten. I en karikatur fra 1975 kunne man se hvordan en direktør oppbevarte søknad for prisøkning i førstehjelpsskrinet på kontoret.¹⁹⁵ Da den internasjonale krisen brøt ut og forverret situasjonen i Jugoslavia var det vestmaktene som skulle få skylden. Den jugoslaviske pressen var fra før av fiendtlig til amerikanerne grunnet Vietnamkrigen og krigene som fulgte med etableringen av den israelske staten.¹⁹⁶ Etter den økonomiske krisen kunne man se tegninger som "balast", der verden tok form av en luftballong mens balasten som holdt luftballongen nede var de amerikanske dollarene (figur 23).¹⁹⁷ Lite omtalt var det at det var jugoslavene selv som hadde gjort seg avhengig av amerikanernes dollar grunnet sin livsstil. Israelerne ble også utsatt for kritikk da jugoslavene sympatiserte med araberstatene i deres konflikter med Israel, inkludert Jum Kippur-krigen som utløste oljekrisen. I november 1973 dedikerte *Tovariš* hele sin førsteside til Israel-fiendtlige karikaturer om oljemangel. Der kunne man se en masse biler som ble forbiassert av en glad mann på sykkel. Jakken til

¹⁹² Božo Kos, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 08.07 1969: 5.

¹⁹³ At godt utdannede dro til utlandet (først og fremst Tyskland) var ved flere anledninger omtalt som et problem fordi landets klokeste hoder forsvant over grensen. Det er ikke blitt gjort til et tema fordi det faller utenfor oppgavens vinkling. Likevel kan det brukes for å påpeke hvordan sjefer ikke alltid tenkte på bedriftens beste i ansettelsesprosesser. Eksempel på karikatur som belyser temaet: Z. Gavranović, *Vjesnik u srijedu*, 22.01 1969, 19. Karikaturen viser et tog marked med "eksport", hvor en av vognene er stappet full med personer som alle holder en diplom i hånden.

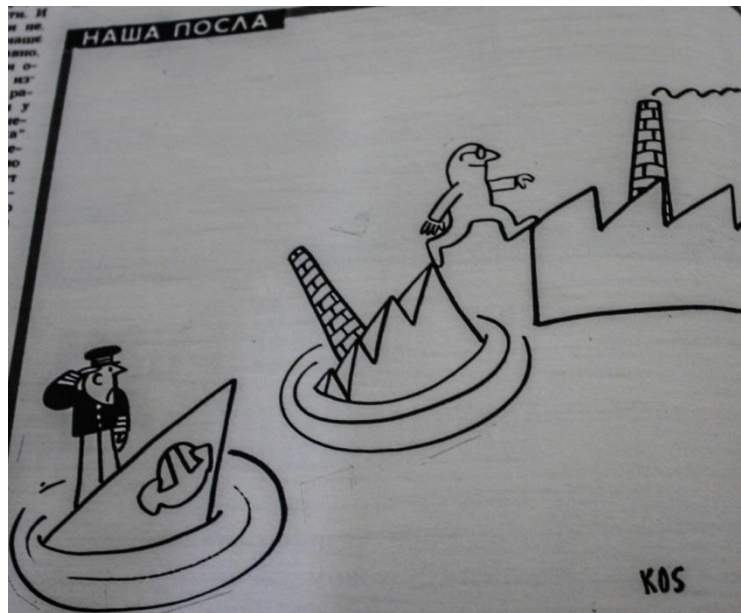
¹⁹⁴ M. Stojanović, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 09.12 1969.; Jež, 11.04 1975: 14.; Adi Mulabegović, *Vjesnik u srijedu*, 03.05 1967: 2.; Kumanić, *Tovariš*, 13.03 1972: 6.; Jovan Samardžić, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 30.06 1970: 5.

¹⁹⁵ I. Franić, *Jež*, 11.04 1975: 2.

¹⁹⁶ Lampe, *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*, 2000: 323.

¹⁹⁷ "Balast", *Tovariš*, 10.01 1972: 62.

syklisten var påsydd en davidstjerne. Ved siden av dette bildet så man en rabbi som skrudde igjen et oljerør og dermed kvelte amerikaneren som satt fast på innsiden. På bunnen av samme side uttrykket de en mer alvorlig vinkling av situasjonen da de påpekte at dette også handler om menneskeliv og ikke bare oljemangel. Bildet viser en jødisk og en muslimsk gravstøtte ved siden av hverandre og har teksten "Tenk på de stakkarene som ikke får kjørt bil på søndager på grunn av bensinmangel".¹⁹⁸

Figur 22: Vinneren av årets karikatur fra humorfestivalen i Budva, sommeren 1969.

Figur 23: Balast

¹⁹⁸ *Tovariš*, 26.11 1973: 11.

3.4 Arbeideren rammes hardest

Sammen med økonomiske utfordringer fulgte det også en del retorikk som så ut til å være fraværende i glansdagene etter 65-reformen. Det har allerede blitt omtalt hvordan direktørene ble beskyldt for uansvarlig drift i det forrige delkapittelet. Det i seg selv kan tjene som et uttrykk for gjenoppstandelsen av sosialistiske tanker, men slik det vil bli påpekt her forekom det også mer konkrete uttrykk i avisene.

Karikaturene bar ofte preg av fremstillinger hvor arbeideren gjorde all jobben men fikk lite igjen av det. Selv om sosialismen sjelden nevnes konkret, ble det flere steder poengtert at arbeiderne ikke har fått det de har blitt lovd. Arbeideren var alltid lett å kjenne igjen med sin karakteristiske snekkerbukse og lue. Enkelte ganger bar han også på en hammer eller skiftenøkkel slik at karikaturen ikke var til å ta feil av.

Tegnerne formidlet disse tanker gjennom karikaturer som Branko Conić sin "Rečnik radnika" (arbeiderens ordbok). Karikaturen er av en arbeider som forsøker å løfte en tung boks som er påskrevet "problemer", mens direktøren står oppå den samme boksen og forteller at han må ta i.¹⁹⁹ Adi Mulabegović tøyset med arbeiderens urettferdige situasjon i "Aktuelno rješenje" (aktuell løsning) da han tegnet direktøren som forteller sin arbeider "spis kake da vel" når han klager på at lønnen ikke er tilstrekkelig til et stykke kjøtt.²⁰⁰ Dette er en referanse til det kjente sitatet "La dem spise kake" som har blitt tilskrevet Marie Antoniette i forkant av den franske revolusjonen. Gjennom denne sammenligningen ble bedriftslederne tilegnet egenskaper som byrdesløse og distanserte fra den virkelige verden. At bedriftslederne selv ble beskyldt for å leve luksuriøst, mens arbeiderne sto på sidelinjen, var temaet til Lefko da han tegnet direktøren som skrøt av å ha funnet en løsning slik at arbeiderne *også* får sett havet. Tegningen viser tre arbeidere som står i kø ved et teleskop som er rettet mot kysten og sender et underforstått budskap om at dette er det nærmeste de kommer stranden.²⁰¹ Det er også interessant å merke seg at Lefko brukte formuleringen "også" for å presisere at direktørene selv hadde gode muligheter til å dra på en strandferie.

Det ble uttrykt mye skuffelse gjennom karikaturene fra denne tiden. Skuffelsen bar gjerne preg av at arbeiderne ikke fikk det de ble lovd og hadde forventet. Utilfredsstillende boligløsninger (noe som ble garantert av arbeidsgivere) tjente ofte som fanebærer for den type bemerkelser. Jovan Samardžić sine karikaturer fra 1974 tøyset med hvordan direktøren gjorde sitt ytterste for å lure seg unna de pålagte boligløsningene. I en av karikaturene kunne man se

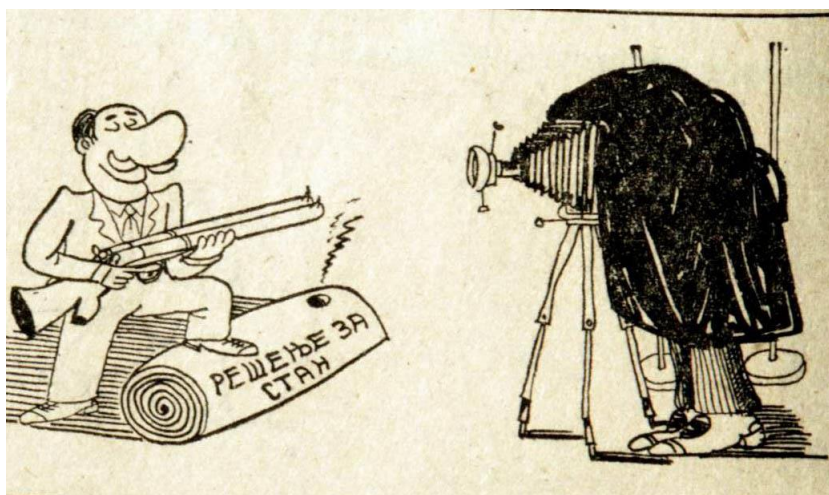
¹⁹⁹ Branko Conić, "Rečnik Radnika", *Jež*, 25.01 1974: 4.

²⁰⁰ Adi Mulabegović, "Aktuelno Rješenje", *Vjesnik u srijedu*, 25.06 1969: 2.

²⁰¹ Z. Lefko, *Jež*, 05.07 1974: 2.

direktøren smile triumferende ved sitt jaktbytte mens han lar seg avbilde av en fotograf. I hendene holder han en toløpetagle mens han hviler foten på "jaktbyttet", som er loven om boligløsninger (figur 24). Samardžić sin andre karikatur som ble trykt på samme side viser en forundret familie som har fått boligen min, men ettersom det bare er et minitayrhus kan de vanskelig bo der.²⁰² Samme år trykket også *Ilustrovana politika* en av Samardžić sine tegninger om boligproblemer. Da kunne lesere humre over det fortvilte ekteparet som trodde de hadde fått en bolig, men får pent beskjed om at boligen ikke blir ferdig konstruert før 1978, og sannsynligvis innflytningsklar rundt 1982.²⁰³

Problemene var reelle. I 1972 kunne leserne av *Ilustrovana politika* betrakte hvordan borgerne i Kragujevac ikke hadde nok vanntilførsel til sine daglige behov. Byen, som ble omtalt som "Jugoslavias Detroit" grunnet Zastavas bilfabrikk, hadde vokst raskere enn hva myndighetene hadde rukket å bygge ut vannforsyninger. Artikkelen tok form av en personlig historie fortalt av Milanka Savić som ikke hadde nok vann til å vaske sine barn. Oppgittheten veide tungt i det som omtaltes som "arbeiderkolonien" når demonstranter utenfor fylkeskontorene spurte "regnes vi også som borgere eller ikke?". Selv om det ikke ble gjort noen direkte sammenligninger med andre samfunnsklasser kunne leserne vitne hvordan arbeiderne i "Jugoslavias Detroit" følte seg forlatt av myndighetene. Æren av å illustrere artikkelen ble gitt til Aleksander Klas som tegnet en mann som kryper i ørkenen utenfor byen, mens hans siste drømmer er om bad, basseng samt andre vannrelaterte motiver (figur 25).²⁰⁴

Figur 24: Direktøren med boligløsning som jaktbytte.

²⁰² Jovan Samardžić, *Jež*, 03.01 1974: 8.

²⁰³ "Naša Posla", *Ilustrovana politika*, 27.08 1974: 4.

²⁰⁴ Mirko Bojić & Aleksandar Klas, *Ilustrovana Politika*, 03.10 1972: 16-17.

Figur 25: Kragujevac er tørst.²⁰⁵

Slik det ble nevnt i forrige kapittel ble fotballspillernes høye lønninger et vanlig symbol for urettferdig fordeling av samfunnets goder. Forsiden av *Jež* i februar 1974 var fullstendig dedikert til fotballrelaterte tegninger av Pavlović (sannsynligvis i forbindelse med verdensmesterskapet samme år). Fire av disse var spøker som baserte seg på ordspill om fotball, mens de to siste krydret humoren med spørsmål om spillernes økonomiske status.

Den første tegningen er en referanse til den greske mytologien om Sisyfos som ble straffet av gudene da han forsøkte å lure seg unna døden og måtte derfor rulle en tung stein i motbakke i all evighet. I Pavlović sin vending av denne fortellingen blir sisyfosarbeidet utført

²⁰⁵ Venstre kant av dette bildet er blitt klippet ut fordi den strakk seg over en fold og var derfor vanskelig å avbilde. Avisenekopiene til Folkebiblioteket i Beograd var limt sammen i tykke bunker på 16-32 aviser, slik at foldene i midten var veldig godt synlige. Kanten som var fjernet utgjorde ca 1/10 av bildet og viste kun en fortsettelse av bybildet i bakgrunnen, samt Klas sin signatur på bunnen i venstre hjørne. Hele bildet kan ses i appendiks.

av staten, som sliter med ulikheten som skapes av lønningene til fotballspillere. Steinen til Sisyfos er erstattet med en fotball som igjen støttes av fotballspillernes pengekasse. Statens representant er påskrevet "mellomrepublikansk kommisjon", organet som jobbet for å skape likhet mellom de seks republikkene.²⁰⁶ Ettersom oppgaven til kommisjonen ble et sisyfosarbeid kan en tolke det til at fotballens kapitale styrke var for meget for kommisjonen som ønsket jevnere fordeling av goder; pengene rådet. I tillegg til å hindre kommisjonens arbeid slenger fotballspillerne også en frekk kommentar som kan oversettes til "hvem bryr seg vel om deg?" (figur 26).

Den andre tegningen til Pavlović er en sammenligning av huset til en fotballspiller, kontra huset til en akademiker. Akademikerens hus (som er merket med hans titler Dr. Prof) er et beskjedent hus i en liten hage med en sykkel og et lite uthus. Hans nabo, fotballspilleren, har en toetasjes villa, en garasje til sin bil, samt en enorm hage med plass til badebasseng (figur 27).²⁰⁷ Pavlović var tydelig opptatt av hvordan en fotballspiller som bidro med så lite som han gjorde, kunne likevel leve mye rikere enn en professor.

De mange karikaturene uttrykte på ulikt vis at Jugoslavia ikke lengre var et land for arbeidere. Eksempelvis har han Lefko sin karikatur som viser en direktør, med livbøyen rundt livet, si til sine arbeidere "kamerater, vi svømmer oss ut av dette [den økonomiske krisen], eller Klas sin karikatur der to herrer i dress irriterer seg på arbeideren fordi han ødelegger gjennomsnittet i landet.²⁰⁸ Disse karikaturene vil indikere at enkelte samfunnsgrupper merket den økonomiske krisen mye kraftigere enn andre. Derfor burde en ikke ta det for gitt at den økonomiske krisen ikke var så ille fordi den gjennomsnittlige reallønnen økte. Karikaturene fra samtiden vil foreslå at krisen var mer reell for arbeiderne. Likevel vurderes utvalget bak denne påstanden som for lite, og betraktes derfor kun som en mulig forklaring på den utbredte negativiteten i avisene. Som karikaturen til Franić i innledningskapittelet minnet oss, skal man ikke alltid stole på de offisielle tallene heller.

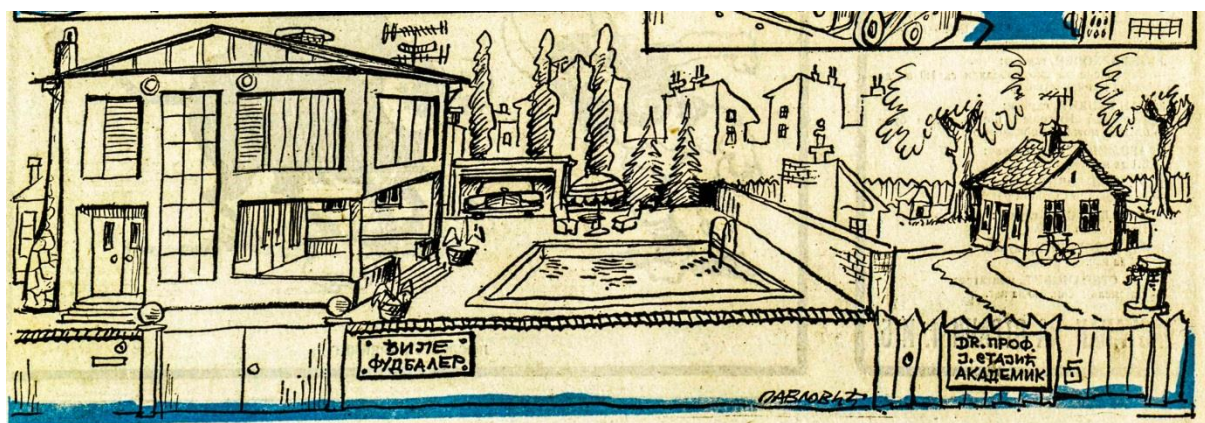
²⁰⁶ F. Pavlović, *Jež*, 08.02 1974: 1.

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ Z. Lefko, *Jež*, 30.08 1974: 4.; Aleksandar Klas, *Jež*, 17.05 1974: 4.

Figur 26: Sisyfosarbeidet.

Figur 27: Sammenligningen av fotballspillerens og professorens hus.

Knapphet på goder på begynnelsen av 70-tallet resulterte også til gjenoppstandelsen av karikaturer som fremstilte jugoslaven som et snyltende vesen med tvilsom moral. Denne typen fremstillinger var godt synlig før reformen i 1965, men var mer eller mindre fraværende når den økonomiske veksten virket stabil. Lekić sin karikatur tok opp temaet samtidig som han sendte et lite stikk til politikerne som utnyttet fordelene av deres posisjon. Karikaturen "Honorar" viser to menn som står ved siden av ei luksuriøs hytte og kommenterer "ser ut til at Pero²⁰⁹ i tillegg til å bygge ut sosialismen også fikk tid til å bygge ei hytte".²¹⁰ Også andre tegnere belyste jugoslavenes snyltende natur gjennom tegninger som to menn som feiret med

²⁰⁹ Pero er et typisk navn å bruke om ikke-spesifikke personer (som "Kari og Knut" er i Norge).

²¹⁰ B. Lekić, "Honorar", *Vjesnik u srijedu*, 05.02.1969: 15.

drinker på et serveringssted mens leserne kunne se sykemeldinger som stakk ut av buksene deres; mann i luksuriøs villa som kler seg fillete for å overbevise myndighetene om at han lever fattig og ikke kan betale så mye i skatt; eller banditten som tar med seg sønnen utenfor bankkvartalet og sier "en dag sønnen min, skal alt dette bli ditt".²¹¹ Tar man slike holdninger i betraktning er det ikke vanskelig å forstå at de jugoslaviske myndighetene hadde store problemer med å håndheve virkende tiltak da de forsøkte å kvotere bensinkjøp på 70-tallet.²¹²

3.5 Det enkle er fortsatt det beste

Som vi kan observere i karikaturene fra 70-tallet økte omfanget av retorikk som minner om sosialistiske verdier ved at de vernet om arbeideren og la all skyld på direktørene. Også kritikken av fotballspillernes lønninger kan tolkes som et uttrykk for sosialistisk retorikk ved at tegnerne vektla hvordan penge så ut til å råde. Men denne kritikken er fortsatt veldig enkel og overfladisk. Det virker mer som om de er ute etter syndebukker for at de ikke har muligheten til å leve samme livsstil som for bare noen år siden, enn at de faktisk ønsker å endre kulturen til at den ivaretar sosialistiske idealer i større grad. Misnøyen var først og fremst rettet mot prisstigningen. Dette gjør at vi igjen minnes om Lydall sin påstand om at befolkningen var blitt mer eller mindre distansert fra den politiske diskursen og mest opptatt av kunnngjøringen om de ulike prisskiftningene eller lønnsnivåer.²¹³ Poenget her er å få frem at selv om det ble en økning i sosialistisk retorikk, var jugoslavene fortsatt dominert av den samme generasjonen som ikke var så fryktelig opptatt av det sosialistiske prosjektet, men heller ønsket å nyte livet da, istedenfor i en fjernere fremtid. Tar man dette i betraktning virker det påfallende å si seg enig med Patterson, da han i sin avhandling argumenterer for at konsumerismen virket som er slags opium for folket.²¹⁴ Jugoslavene så ut til å være fornøyde så langt de ikke ble hindret fra å det gode liv (som da defineres gjennom deres evne til å konsumere).

²¹¹ Jovan Samardžić, "Naša Posla", *Ilustrovana Politika*, 20.08 1968: 3.; "Smeh", *Ilustrovana Politika*, 21.01 1969: 52.; *Tovariš*, 25.12 1972: 62.

²¹² Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 311.

²¹³ Lydall, *Yugoslavia in Crisis*, 1989: 23.

²¹⁴ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 424. Patterson fortsetter med å argumentere for at dette ikke var intensjonelt fra partiets side, noe som kommer frem gjennom debatten innad i partiet om hvorvidt de skulle akseptere denne utviklingen eller ikke.

3.6 En ny forbrukerklasse?

Gjennom sin avhandling argumenterer Patterson for at Jugoslavia, til dels på grunn av forbrukerkulturen, utviklet det han omtaler som en ny klasse. Han skriver at denne nye klassen ikke måles etter deres plass i produksjonen, men deres plass i konsumpsjonen, som igjen realiseres ved at det uttrykkes symbolsk til seg selv og andre. Han skriver videre at aktørene i denne klassen hadde mange fellestrekk med en middelklasse men kan likevel ikke sidestilles med en, da de måles på ulikt grunnlag.²¹⁵

Karikaturene fra slutten av 60-tallet kan brukes til å underbygge påstanden om en forbrukerklasse da fremstillingen av jugoslavene i stor grad baserte seg på hvordan de konsumerte, uavhengig av god eller dårlig inntekt. I forrige kapittel ble det nevnt at også de med dårlig inntekt var villige til å gjøre oppofringer for å kunne delta i forbruket. Særlig delkapittelet om biler la vekt på hvor viktig det var å uttrykke deres konsumpsjon, mest i forhold til å tiltrekke seg partnere. Når det gjelder turisme var det en karikatur fra 1971 som tydelig illustrerte hvordan det var viktig å vise sine bekjente at man var i stand til å konsumere. Karikaturen viste en mann som tok imot gjester og i den anledning hadde klargjort en lysbildevising av sin siste reise, samt kled seg i det som ligner et bayersk tradisjonsplagg. I gangen kommenterer gjestene "tror dere han kommer til å mase om sine reiser igjen?" (figur 28).²¹⁶

Man kan argumentere for at også karikaturene fra 70-tallet indikerte til en forbrukerklasse ved at fremstillingene fokuserte på hvorvidt borgerne var i stand til å konsumere eller ikke. Samtidig klargjorde problemene på 70-tallet hvor tydelig forbundet borgernes plassering i produksjonen var med deres evne til å konsumere. Det blir derfor ikke feil å snakke om en forbrukerklasse, men det der blir noe meningsløst da forbindelsen mellom konsumpsjon og plassering i produksjon var såpass avgjørende. Det er derimot kan bruke denne fremtreden til er å vurdere hvordan jugoslavene reagerte da de ikke kunne konsumere på samme måte som før. Tar man utgangspunkt i målinger av personlig konsumpsjon vil disse indikere at problemene ikke var så ille som karikaturene uttrykker. Det er derfor rimelig å tro at jugoslavene opplevde problemene som verre enn hva de egentlig var, nettopp fordi de hadde blitt så vant til å konsumere uten å måtte tenke på eventuelle konsekvenser. Når dette ikke lengre var mulig, opplevde de at hverdagen deres ble hemmet i betydelig grad. Inntrykket en sitter igjen med etter å ha analysert karikaturene fra 70-tallet er at jugoslavene i

²¹⁵ Patterson, "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991", 2001: 380.

²¹⁶ *Tovariš*, 12.01 1971: 61.

veldig stor grad målte sin livskvalitet etter hvorvidt de var i stand til å konsumere eller ei. Basert på denne observasjonen virker det mer relevant å snakke om konsumpsjon som målestokk for et godt liv. Det behandles dog ikke som en egen klasse da bruken av slik terminologi skaper flere problemer enn hva det her kan forklare.

Figur 28: Mannen som gjør seg klar til å skryte av sine reiser.

-Tror dere Pepe kommer til å mase om sine reiser igjen?

3.7 Oppsummering

En undersøkelse av jugoslavenes adferd i nedgangstider viser tydelig at de målte sin livskvalitet etter hvorvidt de var i stand til å konsumere. Dette var kanskje tydeligere når økonomien ble utfordret, enn når den ikke var det. Ut ifra reallønnsmålingene, samt målinger som viser en økning i privat konsumpsjon, virker det som om denne "krisen" ikke var så ille som karikaturene vil indikere. Selv om det har blitt påpekt at disse målingene kan være problematiske, er det rimelig å tro at karikaturene (som det ligger i deres natur) overdrev virkningen av de økonomiske utfordringene. Samtidig egner de seg godt til å uttrykke

hvordan den jugoslaviske befolkningen oppfattet situasjonen, at også de oppfattet situasjonen som en krise, til tross for at reallønnen faktisk økte. Forverringen av livssituasjonen ble oppfattet som et konspiratorisk angrep, som gjorde at befolkningen ble letende etter syndebukker for restriksjonene. Selv om formidlingen av misnøyen kan tolkes som en klassestrid hvor arbeiderne som klasse var den tapende grupperingen i samfunnet, har det her blitt argumentert for dette ikke er noen ideologisk strid, men et uttrykk for frustrasjon fra en befolkning som har gjort seg vant til å konsumere uten begrensinger. Ettersom slike uttrykk var mer eller mindre fraværende på slutten av 60-tallet (men synlig i 1964) kan en forstå hvorfor kritikerne fra Praxis omtalte konsumpsjonen som opium for folket. Jugoslavene fremstår fortsatt som enkle vesen som er mest opptatt av hvorvidt de er i stand til å nyte i det gode liv, andre spørsmål syntes å være mindre viktig.

Avslutning

Formålet med studiet var å få bedre innsikt i hvordan tilveksten av en konsumeristisk kultur utspilte seg i det kommunistiske Jugoslavia, belyst gjennom karikaturer i avisene. Det er fra før av kjent at også andre kommunistiske land i Øst-Europa ble stilt overfor spørsmål om hvordan de skal forholde seg til konsumerisme, og at det var betydelig variasjon i deres fremtreden. For Jugoslavias del lyktes ikke styresmaktene å artikulere hvilket ståsted de skulle ta til konsumerismen, noe som de facto betydde at de tillot den å utvikle seg relativt fritt, hos en befolkning som tok den imot med åpne armer.

For å få en bedre forståelse av hvordan konsumerismen utspilte seg i Jugoslavia har oppgaven sett på hvordan karikaturtegnere formidlet befolkningens mottagelse av automobilismen, tilkomsten av TV-apparater, og hvordan strandferier i løpet av kort tid ble en aktivitet det var verd å betale en høy pris for. Da negativiteten preget karikaturene fra 70-tallet viste det hvordan konsumerismen i løpet av kort tid hadde blitt en viktig del av jugoslavenes livsstil, ved at de var svært motvillige til restriksjonen som hindret deres forbruk. Så gjenstår det avgjørende spørsmålet, hva har blitt oppnådd gjennom dette studiet?

Konklusjon

Oppgavens analyse begynte i 1964 for å vise for at drømmen om det gode liv var godt etablert før den ble muliggjort gjennom reformene i 1965. Tålmodigheten nærmet seg slutten, og det var lite som vitnet om at befolkningen var beredt til å gjøre en midlertidig oppofring for å prioritere et langtidsprosjekt.

Da reformen tillot ekspansjon av markedskreftene ble det opp til befolkningen å selv bestemme om hvilken stilling de skulle ta til de nye mulighetene. Kildene til denne oppgaven har så tjent til å bekrefte Patterson sine påstander om at jugoslavenene målte sin livskvalitet gjennom eiendom av gjenstander. Karikaturene fremstiller jugoslavenes fremtreden til det materielle på lik måte som poeten Matija Bećković da han omtalte de som "grafsende, bare grafsende".

Samtidig som oppgaven bekrefter Patterson sine påstander, er den også nyttig til å gi en dypere innsikt i hvordan konsumerismen utartet seg i praksis. Oppgaven har her vist til bilen en gjenstand de "måtte ha" og at den slik kontrollerte individene i større grad enn hva individene kontrollerte den. At bilen ble brukt til å tilegne seg status, samt måle andres status, viser hvordan produktivitet ikke lengre var like viktig, og at evnen til å konsumere ble det nye idealet.

At begjæret til å konsumere gikk utover produktiviteten ble mest tydelig gjennom karikaturene om fjernsynsapparatene. Tegnerne var merkelig opptatt av å vise til hvordan TV-apparatene virket pasifiserende på befolkningen som tilbragte stadig mere tid foran skjermene.

Det gjaldt samtidig ikke bare å konsumere, men også å konsumere eksklusivt. Dette kom tydeligst frem gjennom innenlandsreisene som var upopulære mens det var oppfordret av myndighetene, men ble populær da turistnæringen begynte å orientere seg mot luksuriøse ferier. Også shopping-turene til Trieste viser samme tendens ved at jakten på fasjonable klær fortsatte på tross av at de visste kjøpmennene tok høyere pris enn hva klærne var verd.

Summen av disse prioriteringene vitner så til en endring av det jugoslaviske medborgerskapet, ved en svekkelse i den politiske deltagelsen. Den politiske bevisstheten var ikke like sterk som den var i etterkrigsårene; borgerne var mer opptatt av å delta i konsumerismen, enn å bygge et sosialistisk prosjekt. I motsetning til Patterson, som i sin avhandling behandler konsumentene som en "ny klasse" hvor tilhørighet måles etter konsumpsjon, har denne oppgaven argumentert for at en slik klasseinndeling er meningsløs og at det heller skal behandles som det her foreslås, en endring i oppfatningen av hva det vil si å være en jugoslav. Det å være en jugoslavisk borger innebar deltagelse i en konsumeristisk orientert kultur, mens den sosialistiske retorikken forekom stadig sjeldnere. Ved de internasjonale begivenhetene som Vietnamkrigen og Israels kriger var ikke pressen nølende med å svartmale de kapitalistiske maktene. Kritikken inkluderte dog sjelden kulturen i de kapitalistiske landene.

At konsumerismen var en del av den jugoslaviske identiteten ble tydelig da økonomien ble utfordret på begynnelsen av 70-tallet. Da jugoslavene ikke var vant med reguleringer som bremsset deres forbruk resulterte dette i en kresediskurs i avisenes karikaturer. Dette til tross for at økonomene kunne vise til en reallønnsøkning på 2,1%. Den sterke reaksjonen viser nettopp hvor viktig konsumerismen hadde blitt. I dette henseende blir fordelene av å bruke karikaturer som kilde mer synlig. Forfattere som Patterson og Lampe gir ikke like god innsikt i folkets misnøye da dette ikke blir synlig gjennom Lampes økonomiske analyser og Pattersons arbeid med markedsføringsindustrien. Slik har oppgaven bidratt til å gi et mer nyansert bilde av perioden Patterson omtaler som "gullalderen".

Karikaturene viser også at de økonomiske restriksjonene på begynnelsen av 70-tallet gjorde at jugoslavene ble letende etter syndebukker, som ble bedriftslederne. Gjennom oppgaven har det blitt vist til at borgerne selv må ta mye av skylden for at landet opparbeidet seg stor gjeld da de brukte arbeiderrådene til å utbetale bonuser til seg selv, mens bedriften ble

nødt til å ta opp lån for videre investeringer. Ettersom disse bonusene i stor grad ble disponert til kjøp av "ting" blir sammenhengen mellom konsumerismen og gjelds-problemene tydeligere.

At skylden ble skjøvet over på direktørene kan tjene som et uttrykk for sosialistiske verdier ved at det kan tolkens som en klassekamp mellom arbeideren og mannen i dress. Også kritikken av fotballspillernes høye lønninger kunne tjent til å underbygge denne påstanden. Det har derimot blitt argumentert for at misnøyen først og fremst er knyttet til lønnsnivåer og at jugoslavene i realitet ikke var opptatt av den ideologiske diskusjonen. Dette kom frem gjennom den lave oppslutningen til den marxistiske journalen Praxis.

Gjennom å sammenligne karikaturene fra 1964, med karikaturene på 70-tallet, blir det tydelig at konsumerismen har fungert som et opium for folket. I begge periodene ble det uttrykt tydelig misnøye med at deres inntekter ikke var tilstrekkelige for at de kunne leve det livet de ønsket. Misnøyen var fraværende i perioden mellom reformene fra 1965 frem til gjelden ble et alvorlig problem. Det er dog lite som tyder på at myndighetene gjorde dette intensjonelt. Det har blitt vist til at Tito og partiet alltid var nølende til hvordan de skulle forholde seg til den nye kulturen, noe som ble tydeliggjort gjennom svingningene mellom konservativ og liberal dominans innad i partiet.

Da det på 70-tallet ble en konservativ vending i partiet gjeninnsatte Tito en rekke gamle partisaner i de viktige posisjonene. Disse partisanene kunne vanskelig sies å representere befolkningene på godt vis. Oppgaven argumenterer for at 60-tallet var dominert av en generasjon som ikke var like tilknyttet det sosialistiske prosjektet startet av deres fedre. Partisanenes motstandskamp (kommunistenes grunnpilar) var noe som tilhørte den forrige generasjonen. Den nye generasjonen vokste opp i andre rammer og lot seg inspirere av andre kulturer, som i større grad verdsatte personlig tilfredstillelse gjennom materialisme. Denne generasjonen var mindre opptatt av politiske diskurser som ikke fikk direkte virkninger i deres hverdag (oftest gjennom lønnsnivå eller prisendringer). Generasjonsskiftet blir trukket frem som den viktigste forklaringen på at konsumerismen utviklet seg slik den gjorde, og dermed kunne fungere som et opium for folket.

Implikasjoner til videre forskning

Selv om oppgaven er basert på en omfattende studie av konsumerismen i Jugoslavia i 1960- og 70-årene, gjenstår det fortsatt potensiale for ytterligere forståelse av temaet. Forhåpentligvis kan denne oppgaven tjene som inspirasjon for videre forskning.

Alternativt kan man se på aviser fra også andre republikker. I dette studiet er det inkludert aviser som ble gitt ut i de tre største byene, Beograd, Zagreb og Ljubljana. Selv om funnene ikke har variert i merkbar grad, er det kjent at konsumerismen var mer synlig i de industrielle republikkene, enn hva den var i de rurale republikkene.²¹⁷ Det hadde derfor vært interessant å se på aviser som kom ut i Sarajevo, Titograd (nå Podgorica) og Skopje. Slik kunne man fått et mer helhetlig bilde av utviklingen, og hatt et bedre grunnlag for argumentene underveis.

Det har allerede blitt vist til hvordan kildegrunlaget mitt og Patterson sitt har gitt noe ulikt bilde av konsumerismens utfoldelse. Det er rimelig å anta at andre kilder kan bidra med å nyansere situasjonen ytterligere. Det hadde vært interessant å intervju personer som var født på 40- og 50-tallet og kan fortelle hvordan de selv opplevde endringen i det jugoslaviske samfunnet. Denne framgangsmåten ville gitt langt dypere innsikt i holdningene til deltagerne i konsumerismen, selv om det slik hadde hatt færre kilder å bygge sine argumenter på. Samtidig kunne informantene forklart mer konkret hva de fant forlokkende med den nye kulturen, og hva de mente om det sosialistiske prosjektet.

I denne oppgaven har det blitt argumentert for at generasjonsskiftet har vært betydelig for mottagelsen av konsumerismen. Det er dog ikke lagt av mye plass til en konkret studie av denne generasjonen. Dette er hovedsakelig fordi kildematerialet ikke tillater det da det ikke var ventet å skulle argumentere for et generasjonsskifte under kildeinnsamlingen ved biblioteket i Beograd. En mer detaljert studie av "rock n' roll- generasjonen" og dens verdier kan ha stor betydning for forståelsen av Jugoslavia på 60- og 70-tallet.

Dersom dette hadde vært en større studie kunne man også sett på konsumerismens innvirkning over en lengre periode. I så fall kunne man sett på hvordan jugoslavene uttrykte seg da det var stor knapphet (etterkrigsårene og 80-tallet), og gjort sammenligninger med perioden som er foretatt i denne oppgaven. Slik ville man også hatt godt grunnlag for å gjøre komparative studier av holdninger vist andre sosialistiske land i de ulike fasene. Dette ved å se etter likheter og forskjeller når økonomien gjør det godt eller dårlig.

I det hele tatt finnes det mange temaer og fremgangsmåter til forståelsen av konsumerismens inntreden i Jugoslavia. Håpet er at denne oppgaven har bidratt til en bedre forståelse og kanskje kan tjene som inspirasjon til videre forskning.

²¹⁷ Det er dette som er argumentet til Mihelj da hun velger å avgrense sin studie til Kroatia og Slovenia. Mihelj, "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation", 2011: 514.

Kilder og litteratur

Ukentlige aviser:

Ilustrovana politika 1964-1975

Jež 1966; 1974-1975

Nedeljne informativne novine 1964-1972

Tovariš 1964-1975

Vjesnik u srijedu 1964-1970

Månedlig magasin:

Moto Magazin 1966-1969

Bøger:

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : Glavni Procesi*. Zagreb: Školska knj., 1978.

Campbell, John C. "Jugoslavia: Crisis and Choice." *Foreign Aff.* 41 (1962): 384.

Crowley, David, and Susan E. Reid. *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2010.

Dubey, Vinod. *Yugoslavia : Development with Decentralization : Report of a Mission Sent to Yugoslavia by the World Bank*. Baltimore: Published for the World Bank by Johns Hopkins University Press, 1975.

Johnson, A. Ross. *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953*. Cambridge: MIT Press, 1972.

Mønnesland, Svein. *Før Jugoslavia Og Etter*. Oslo: Sypress forl., 2006.

Kurspahić, K. *Zločin U 19:30: Balkanski Mediji U Ratu I Miru*. Dan Graf, 2003.

Lampe, John R. *Yugoslavia as History : Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Lydall, Harold. *Yugoslavia in Crisis*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Patterson, P.H. *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Cornell University Press, 2011.

- Robinson, Gertrude Joch. *Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*. Urbana: University of Illinois Press, 1977.
- Rothschild, Joseph, and Nancy Merriwether Wingfield. *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Singleton, Fred. *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- . *Twentieth-Century Yugoslavia*. London: Macmillan Press, 1976.
- Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. New York: New York University Press, 2000.
- Ramet, Sabrina Petra. *Eastern Europe : Politics, Culture, and Society since 1939*. Bloomington: Indiana University Press, 1998.
- . *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2006.
- Tyson, Laura D'Andrea. *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s*. [Berkeley]: Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1980.
- Veblen, Thorstein. *Den Arbeidsfrie Klasse: En Økonomisk Studie Av Institusjoners Utvikling*. Oslo: Gyldendal, 1976.
- Woodward, Susan L. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995.

Artikler og bokpittler:

- Bauman, Zygmunt. "Forbrukersamfunn." i Gerhard Emil Schjelderup & Morten William Knudsen (red.), *Forbrukersosiologi: Makt, Tegn Og Mening I Forbrukersamfunnet*, 442 s. : ill. Oslo: Cappelen akademisk forl., 2007.
- Chelcea, Liviu. "The Culture of Shortage During State-Socialism: Consumption Practices in a Romanian Village in the 1980s." *Cultural studies* 16, nr. 1 (2002): 16-43.
- Dant, Tim. "Fetishism and the Social Value of Objects." *The Sociological Review* 44, nr. 3 (1996): 495-516.
- Dobrivojević, Ivana, and Aleksandar R Miletić. "Istok I Zapad U Jugoslovenskoj Karikaturi 1948–1952." *istorija 20. veka*, nr. 2 (2004): 163-75.

- Duda, Igor. "I Vlakom Na Vikend. Prilog Socijalnoj I Kulturnoj Povijesti Slobodnog Vremena U Hrvatskoj Krajem 1960-Ih." *Časopis za suvremenu povijest*, no. 3 (2002): 659.
- . "Tehnika Narodu! Trajna Dobra, Potrošnja I Slobodno Vrijeme U Socijalističkoj Hrvatskoj." *Časopis za suvremenu povijest* 37, nr. 2 (2005): 371-92.
- . "What to Do at the Weekend? Leisure for Happy Consumers, Refreshed Workers, and Good Citizens." i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010.
- . "Workers into Tourists - Entitlements, Desires, and the Realities of Social Tourism under Yugoslav Socialism." i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010.
- Mihelj, Sabina. "Negotiating Cold War Culture at the Crossroads of East and West: Uplifting the Working People, Entertaining the Masses, Cultivating the Nation." *Comparative Studies in Society and History* 53, nr. 03 (2011): 509-39.
- Mikula, Maja. "Highways of Desire - Cross-Border Shopping in Former Yugoslavia, 1960s-1980s." i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010.
- Péteri, György. "Streetcars of Desire: Cars and Automobilmism in Communist Hungary (1958-70)." *Social History* 34, nr. 1 (2009): 1-28.
- Ramet, Sabrina Petra. "Shake, Rattle, and Self Management: Rock Music and Politics in Socialist Yugoslavia, and After." i Gordana P. Crnković & Sabrina Petra Ramet (red.), *Kazaaam! Splat! Ploof! : The American Impact on European Popular Culture since 1945*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2003.
- Tjelmeland, Hallvard. "Aviser Som Historisk Kjelde." i Else-Beth Roalsø and Hallvard Tjelmeland (red.), *Å Skrive I Motvind: Ruth Thomsen Og Stavanger Aftenblad 1934-1980*, Norsk pressehistorisk forening, 2004.

Yeomans, Rory. "From Comrades to Consumers - Holidays, Leisure Time, and Ideology in Communist Yugoslavia." i Hannes Grandits and Karin Taylor (red.), *Yugoslavia's Sunny Side : A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Budapest: Central European University Press, 2010.

Doktoravhandling:

Patterson, Patrick Hyder. "The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991." University of Michigan., 2001.

Appendiks

Ilustrovana politika

-Vi burde holde et øye med kasserern. Jeg så han kjøpe lammekjøtt i går.
21.07.1964, side 3

-Dere burde skifte navn til "beineri"!
21.01.1964, side 3

-Særegne betyr?
-Jeg har ikke TV!
17.03.1964, side 3

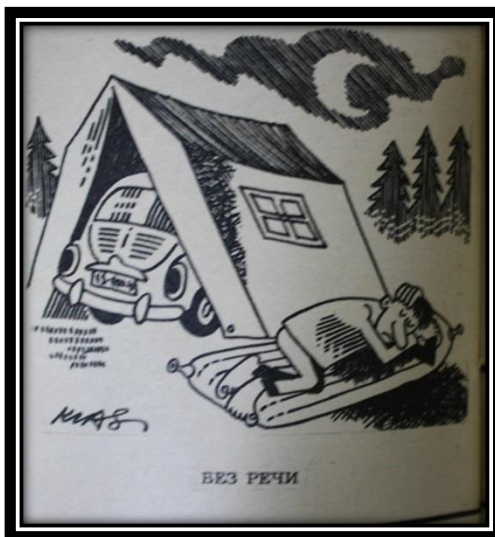
-Han sier han satte mindre på tallerkenen for å kunne dra på ferie!
-Ja, men ikke sin egen, han driver restarrant.
04.08.1964, side 3

Uten ord
20.06.1967, side 44

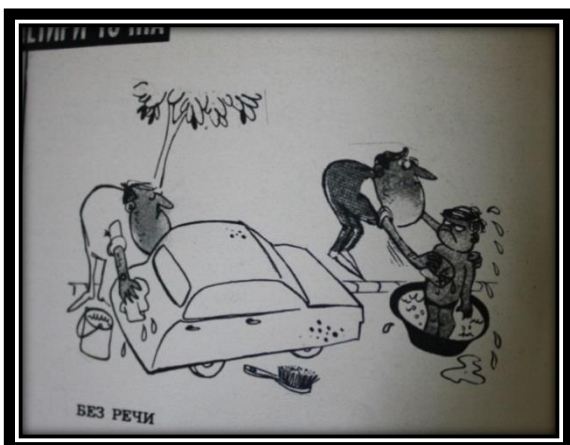
Uten ord
26.05.1970, side 68

Uten ord
20.06.1972, side 60

Kjære!
07.06.1966, side 46

Uten ord
25.06.1966, side 53

-Hvor mange damer i timen kan jeg dra med denne bilden?
06.01.1970, sidetall mangler

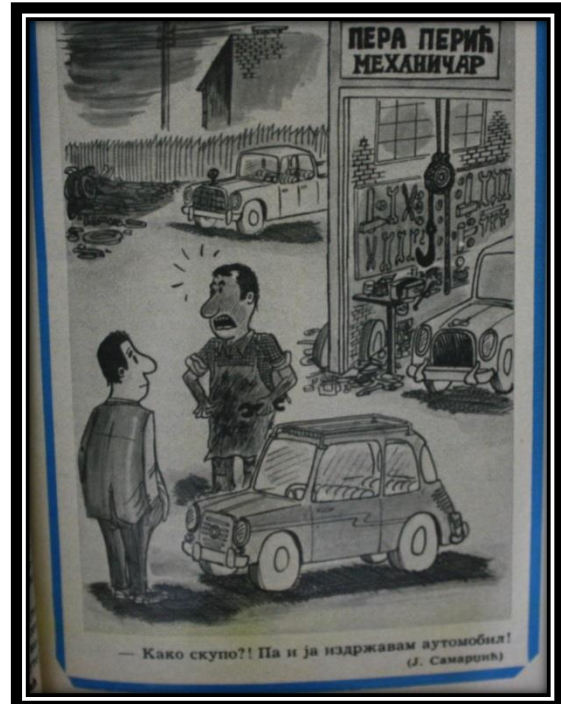
-Jasså, dere skaffet dere bil først altså?
18.03.1964, side 3

-Hva? Du har enda ikke reparert huset?
-Jeg måtte kjøpe "fíca" før den ble dyrere
02.05.1967, side 45

-Vil du ivareta bilen eller barnet?
11.02.1969, side 5

-Hvordan dyrt? Også jeg har en bil å ivareta!
21.10.1967, side 3

-Ikke glem å slå den av når episoden er ferdig!
05.07.1966, side 46

Uten ord
08.09.1964, side 46

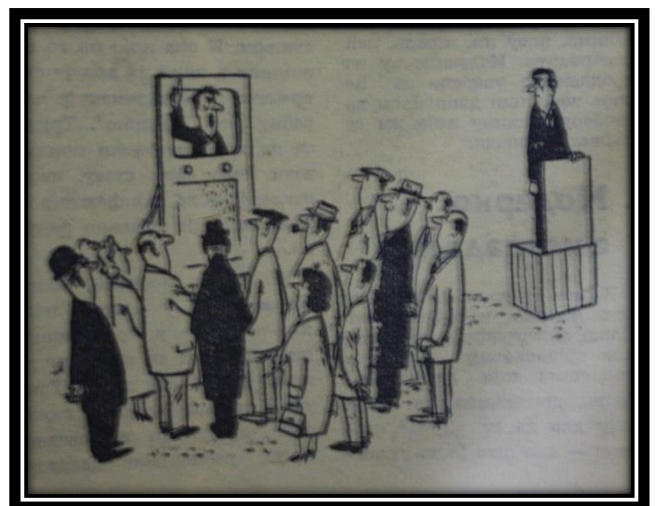
Uten ord
02.08.1966, side 39

-Også du like å se ferdig TV-programmene?
16.04 1968, side 3

-Slik selger jeg mere...
08.09.1964, side 46

14.06.1966, side 39

-Skal du til Adriaterhavet?
-Jeg har lite penger for tiden, jeg drar bare til svartehavet!
27.07.1965, side 3

-Hvilken julenisse? Det er min far som har vært i utlandet!
09.01.1968, side 45

Han var revolusjonær og nå er han aksjonær.
16.07.1968, side 2

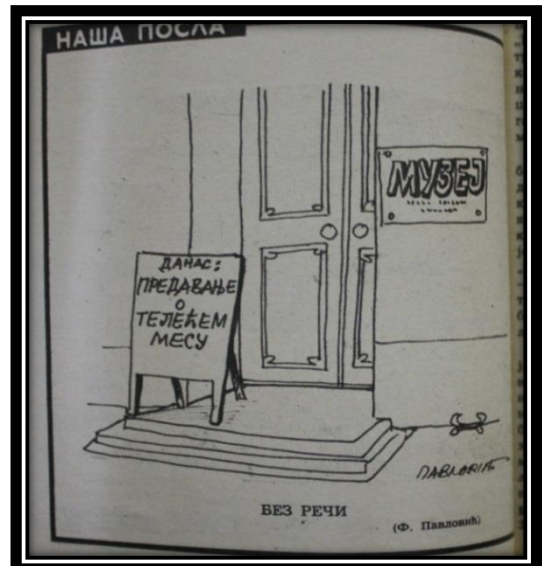
-Litt til med dette [prisnivået] så blir kuen et hellig dyr også her!
12.05.1970, side 5

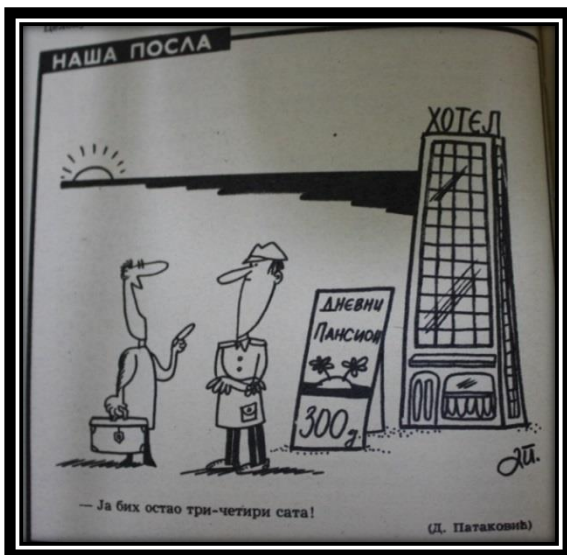
[Vi har satt prisene til desember-nivå]
-Aprilsnarr
03.04.1973, side 4

-Det er ikke bare dere forbrukere som er rammet. Jeg må nå kjøpe apotekvekt!
08.07.1975, side 4

[Museum. I dag: foredrag om lammekjøtt]
Uten ord
06.11.1973, side 4

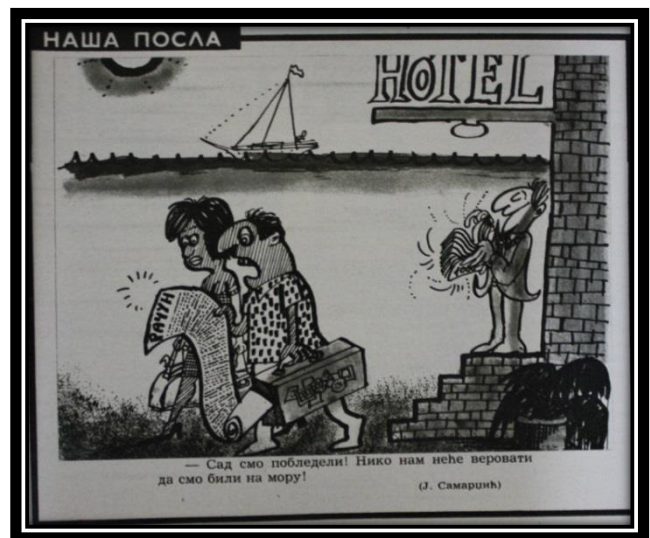
-Jeg tenker å bli en tre-fire timer!
13.08.1974, side 4

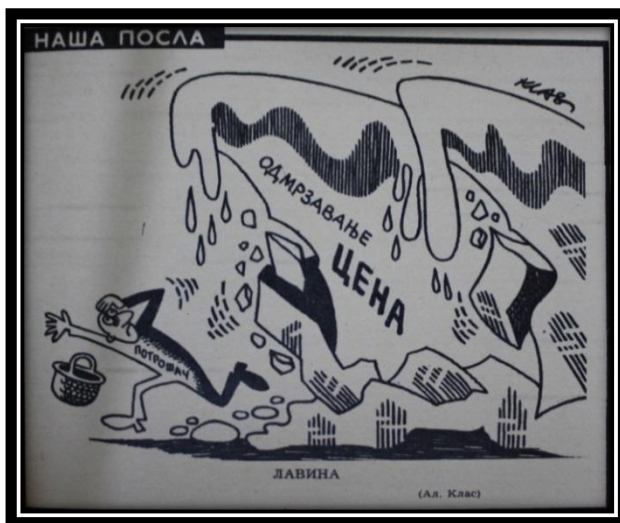
-Se her kjære! Vi kan bli på stranden enda en dag!
02.08.1975, side 4

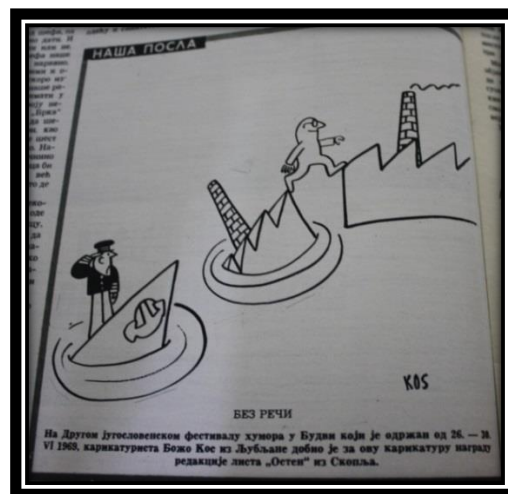
-Se, Žika er tilbake fra ferie!
07.09.1971, side 68

-Nå ble vi bleike! Ingen kommer til å tro på at vi har vært på stranden!
27.07.1970, side 5

[Raset: optining av priser; mannen: forbruker]
20.04.1972, side 5

Uten ord
08.07.1969 side 5

-Diplomen din er mye verd, særlig om du kan tysk
09.12.1969, side 5

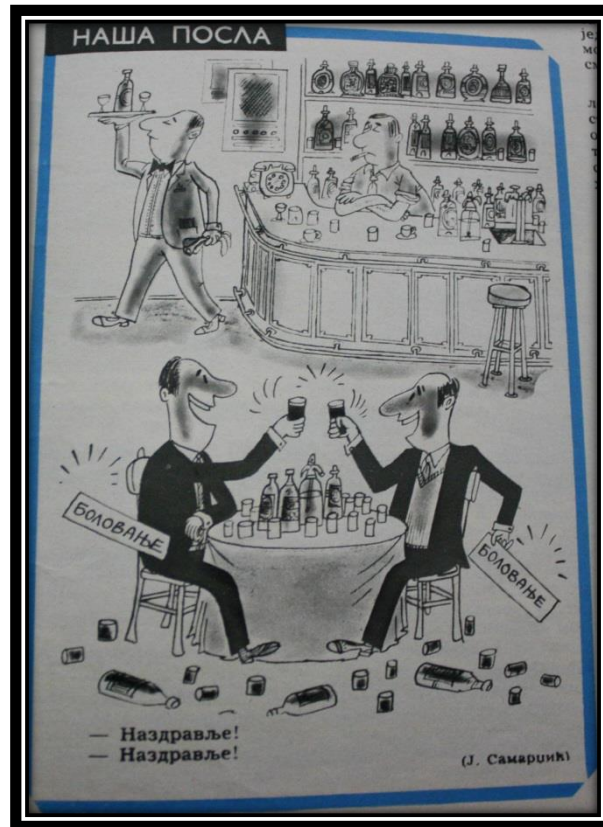
-Jeg trenger å dra på møte til Dubrovnik, men været blir aldri bedre
30.06.1970, side 5

-Deres leilighet blir ferdig i 1978, og innflytningklar i 1982...av objektive årsaker!
27.08.1974, side 4

03.10.1972, side 16-17

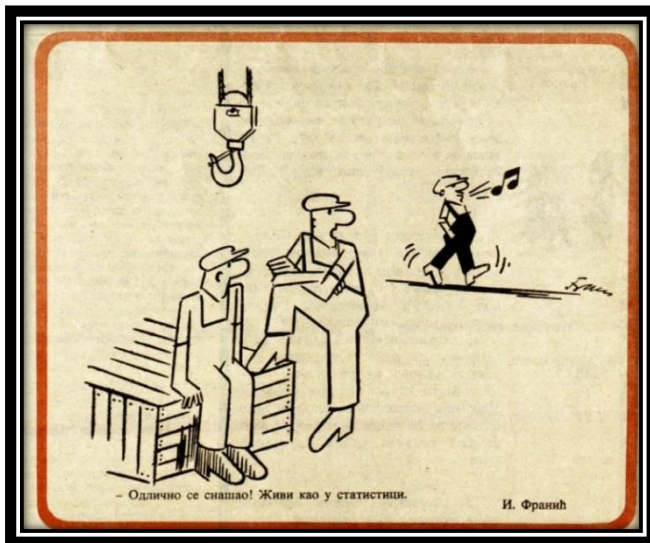

-Skål!
 -Skål!
 [Lappene i lommene er sykemeldinger]
 20.08.1968, side 3

-Litt til så skal jeg si ifra!
 21.01.1969, side 52

Jež

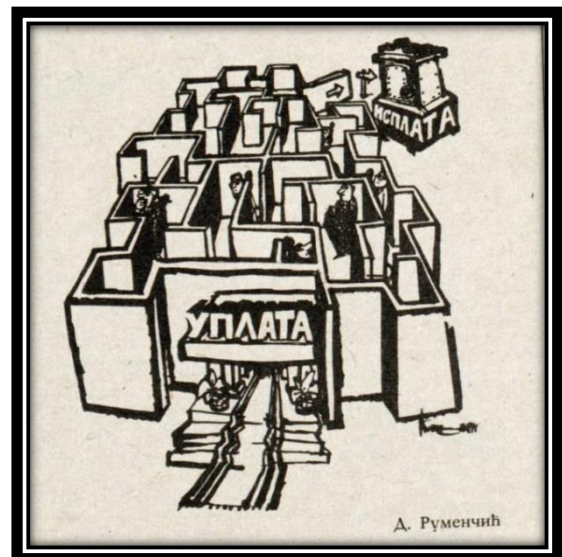
Han klarer seg kjempefint, han lever som i statistikken
06.06.1975, side 1

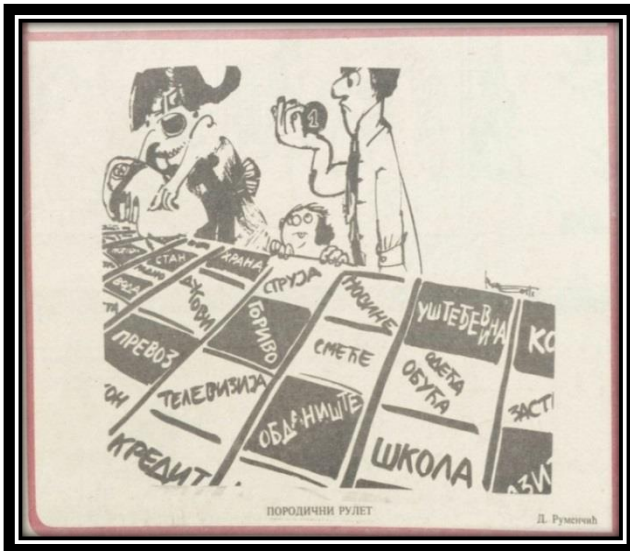
-Du nabo, du må ha vunnet i lotto eller noe!
-Neida, jeg har bare tatt opp lån fra banken i Banjaluka!
25.11.1966, side 5

Tittel: 1. mai-folk
Venstre boks: En gang
Høyre boks: Nå
26.04.1974, side 9

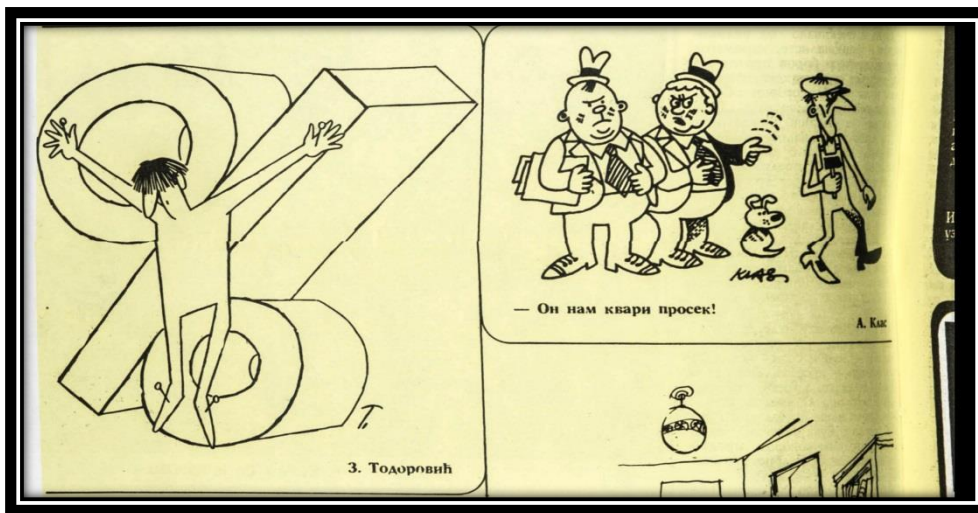
Inngangen til labyrinten: Lønn
Målet: Utbetaling
17.05.1974, side 11

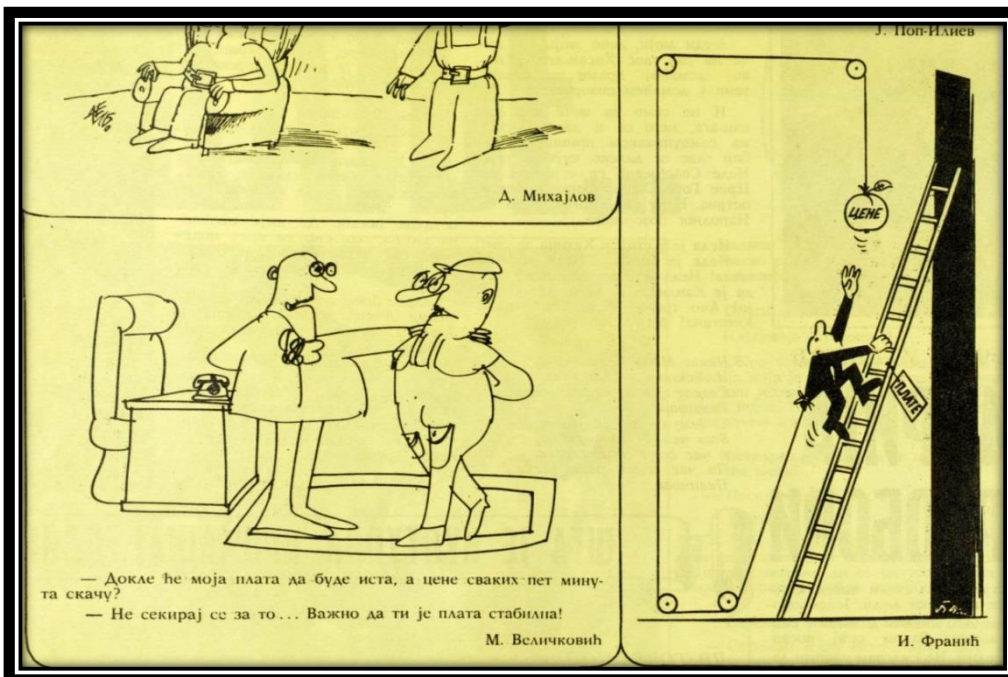
Familier rulett
16.05.1975, side 16

"Seiersdagen"
Mann på toppen: Organ for priskontroll
Mann på bunn: Forbruker
09.05.1975, side 6

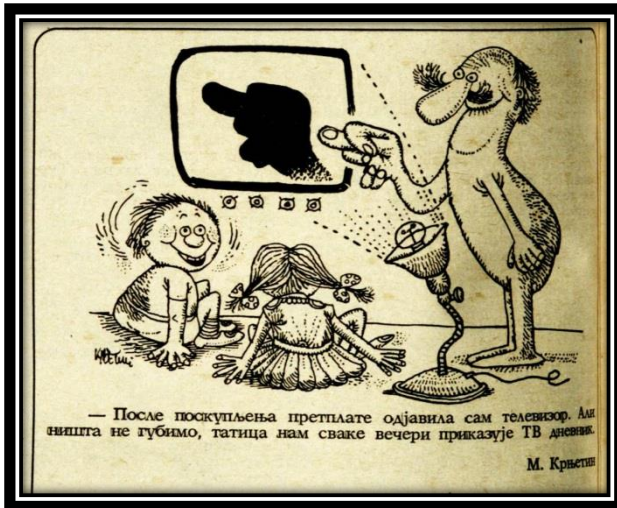

Bilde til høyre: -Han ødelegger statistikken vår!
17.05.1974, side 4

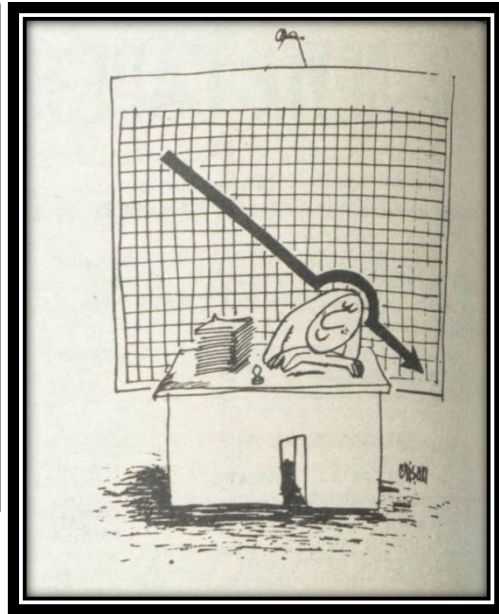

I hånden:
Lønn
På tråden:
Priser

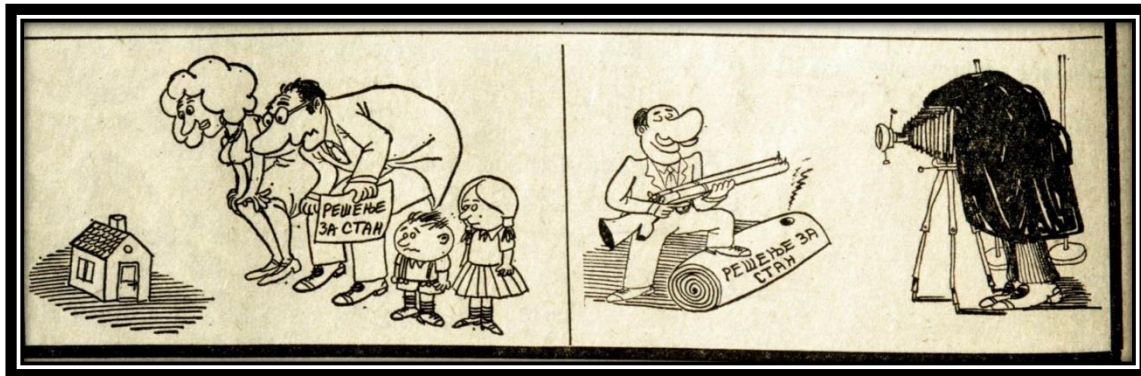
-Hvor lenge kommer lønnen min til å være det samme, mens prisene øker hvert femte minutt?
-Ikke bekymre deg, det som er viktig er at lønnen din er stabil!
05.06.1974, side 6

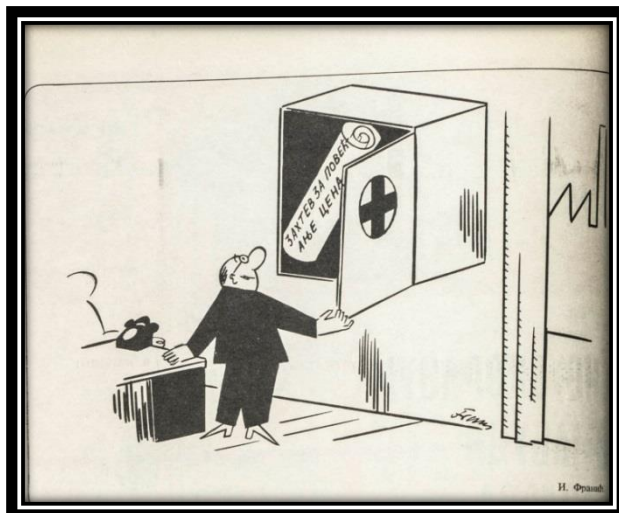
-Etter at nedbetalingene ble dyrere måtte vi si opp TV-en. Men det gjør ingenting, pappa viser oss programmer hver kveld!
25.02.1975, side 4

11.04.1975, side 14

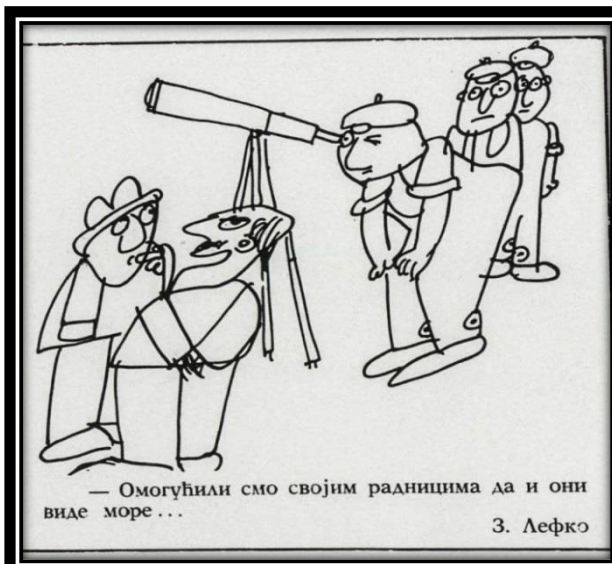
Papir og rull: boligløsning
03.01.1974, side 8

Førstehjelp: Søknad for prisøkning
05.07.1974, side 2

På boks: Problemer
25.01.1974, side 4

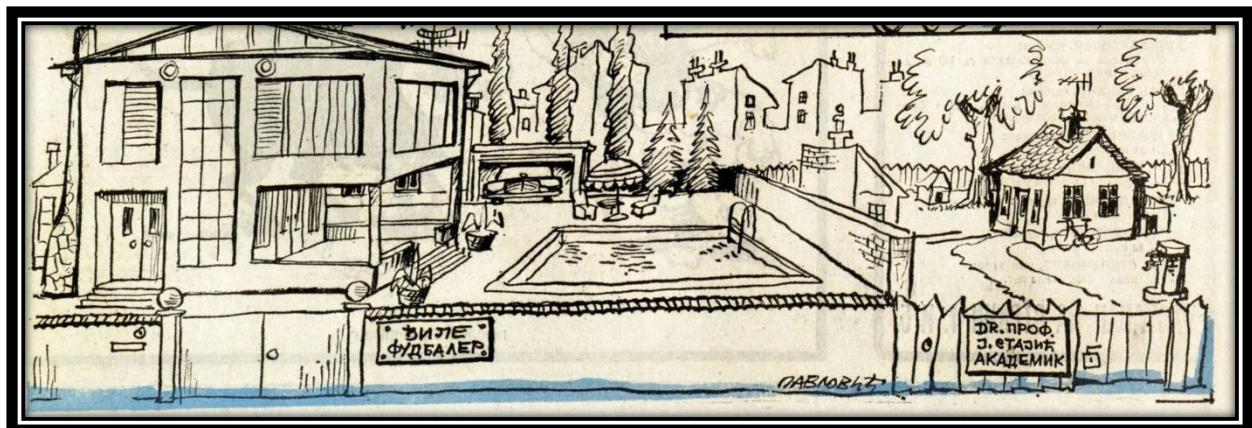
-Jeg har gjort det slik at også arbeiderne kan se havet...
30.04.1974, side 4

-Ikke vær redd, kamerater, vi svømmer ut av dette!
17.05.1974, side 4

Hei, Sisyfos [mellomrepublikansk kommisjon], hvem kvesser deg? [Hvem gir blaffen i deg?]
08.02.1974, side 1

[Fotballspiller og professor]
08.02.1974, side 1

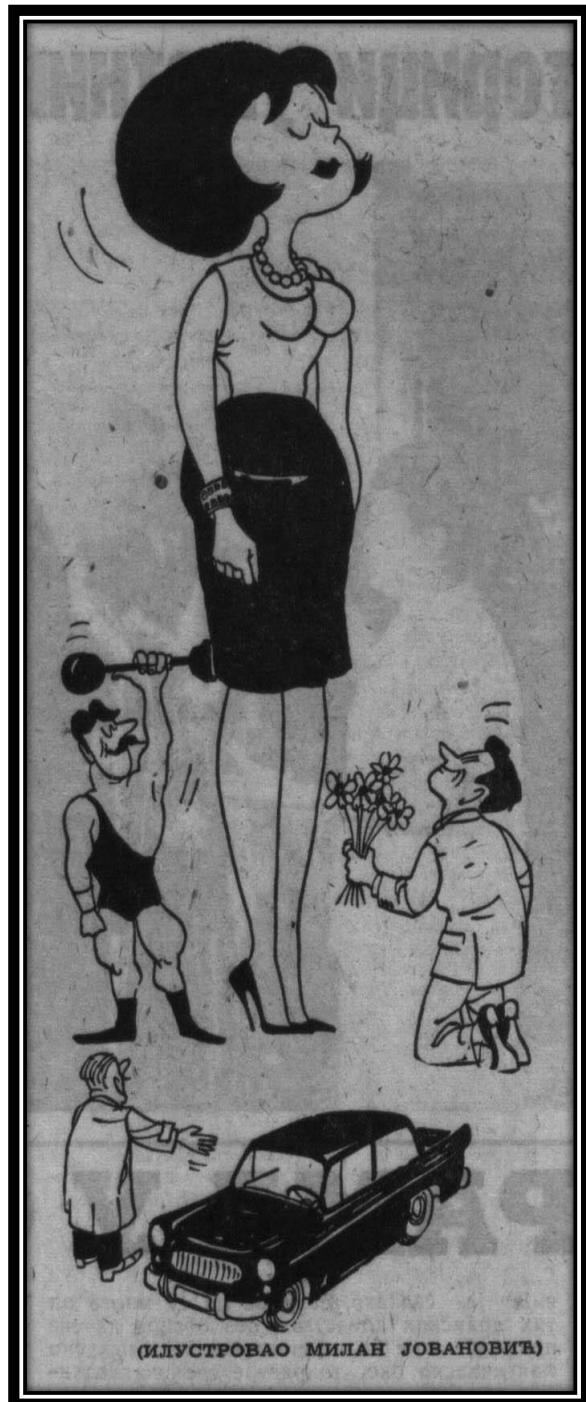
Nedeljne informativne novine

-Og når denne lampen blinker rødt, er det på tide å betale avdraget...
08.08.1965, side 22

-Nei! Denne gangen betaler jeg!
26.07.1964, side 21

18.07.1964, side 7

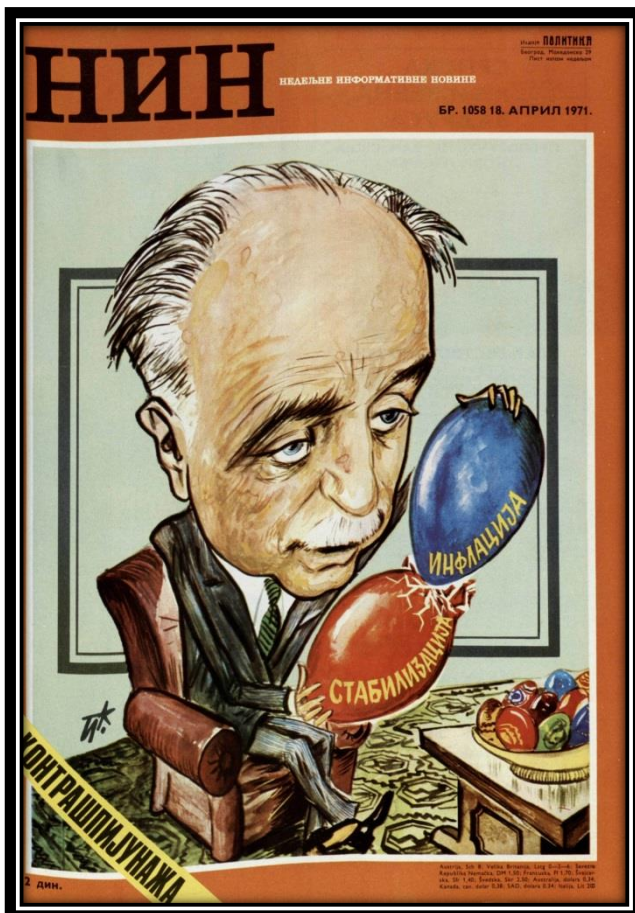
30.11.1969, side 22

-Og dette er galleriets juvel: en ekte Rubens!
12.01.1964, side 21

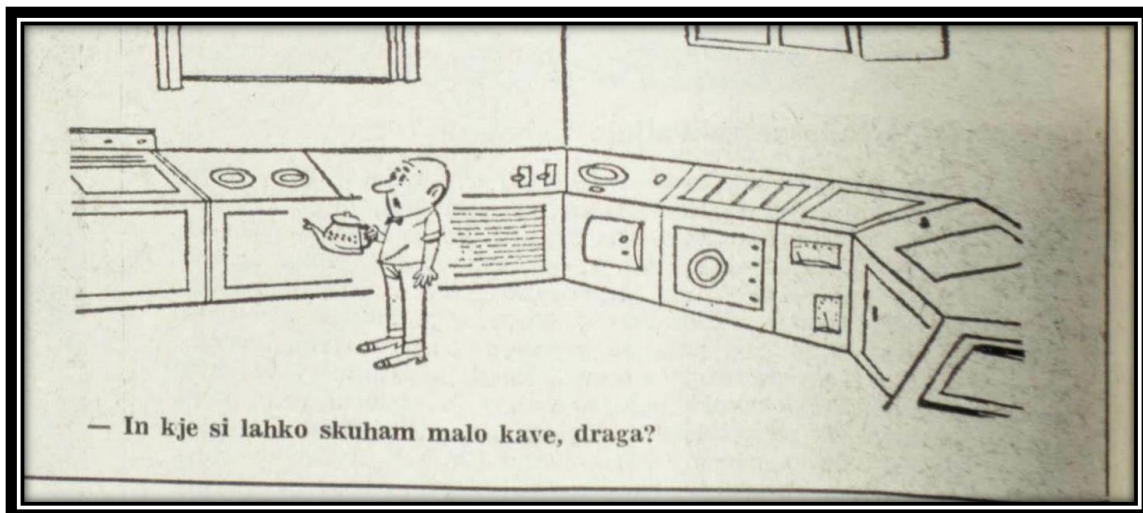

Utrustning eller standard
01.03.1964, side 2

Stabilitet vs inflasjon
18.04.1971, side 1

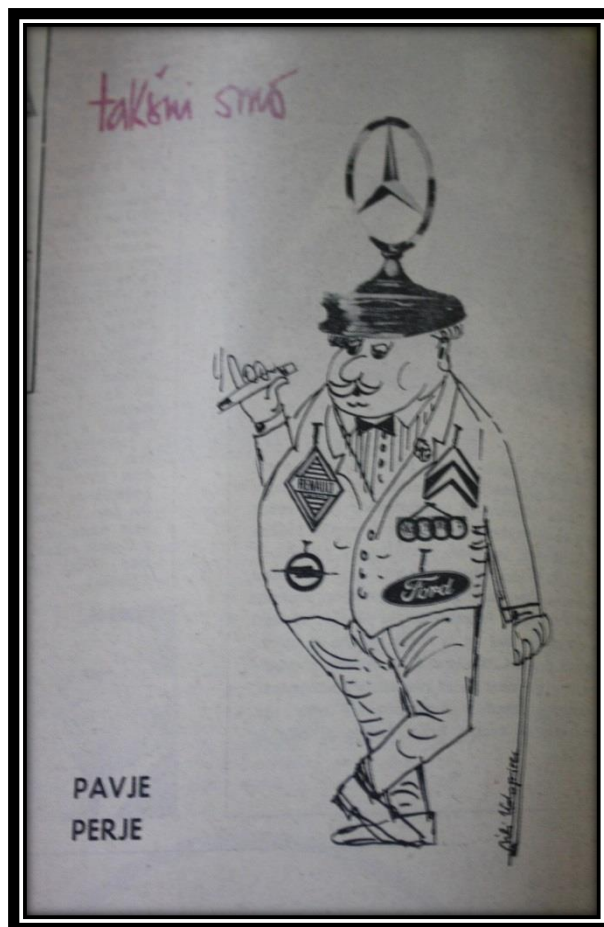
Tovariš

-Og hvor kan jeg koke litt kaffe kjære?
06.08.1969, side 74

03.07.1964, side 26

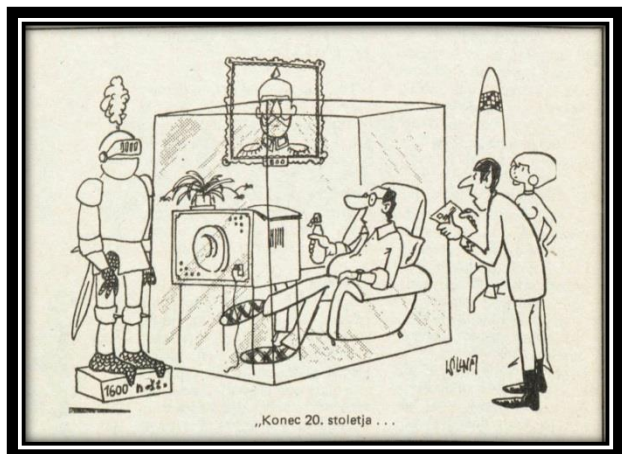
Påfuglfjær
21.03.1967, side 6

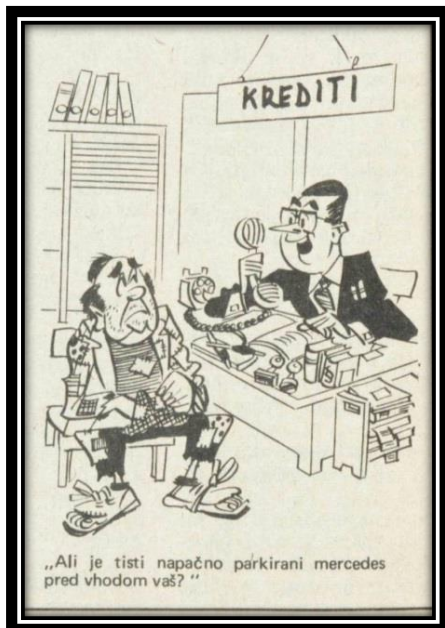
-Fícoen din ser ødelagt ut, som om den aldri har vært på service.
 -Du har rett, den er rett fra fabrikken!
 04.06.1965, side 6

-Drar du til din mor?
 14.04.1970, side 57

"Slutten av 20. århundre"
 27.11.1972, side 62

"Er det de som har feilparkert mercedesen ved inngangen?"
 22.01.1973, side 62

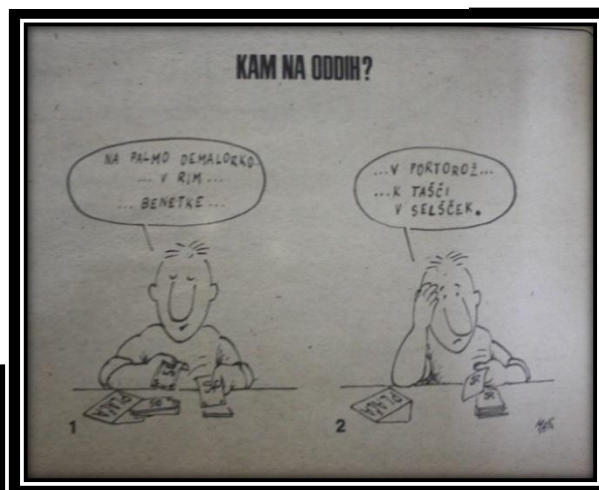

-Nei, hun reiste ikke til Beograd for å se "mote i verden", hun dro til Trieste for å se hva jugoslavene kommer til å gå med i sommer.
24.10.1967, side 6

Selskapet vårt oppnådde gode resultater i forrige år.

13.01.1966, side 88

Hvor på ferie?

Plama på marokko, Roma, Venezia, Portorož, Tašči, landet.

02.07.1974, side 3

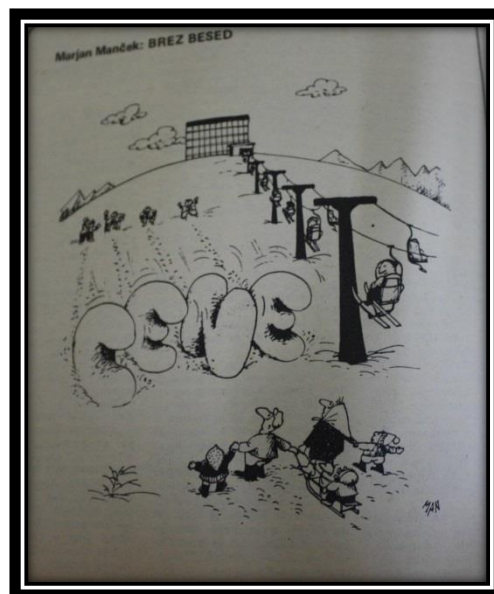
Livsutgifter vs lønn

01.06.1975, side 3

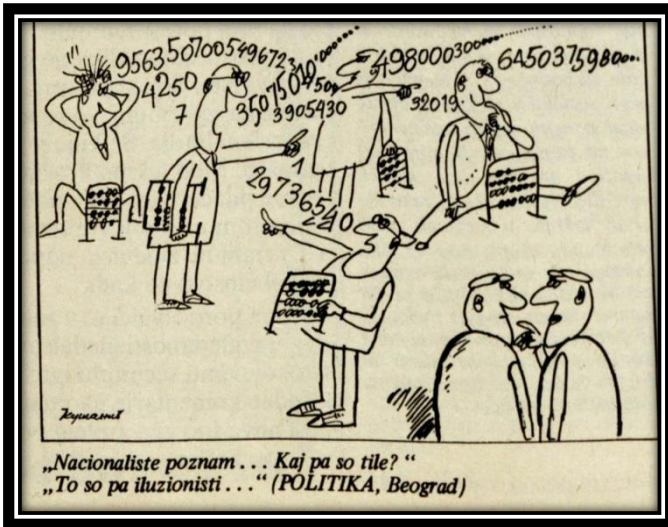
"Hei, kan de ikke passe på å holde fortauet rent?"

10.07.1972, side 62

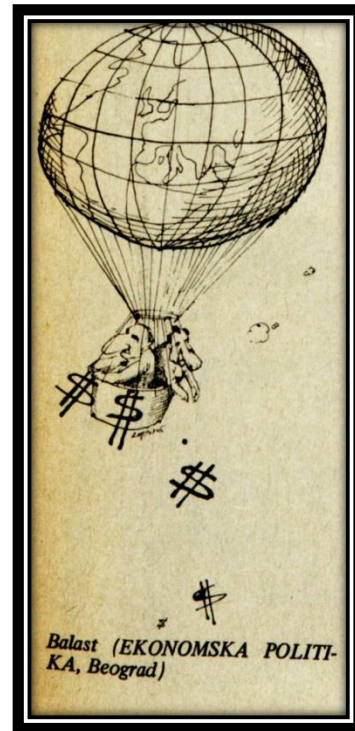

[Cene betyr priser]

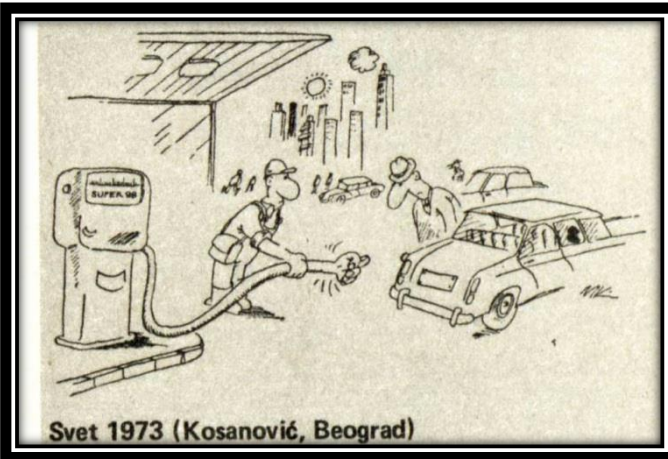
19.03.1974, side 12

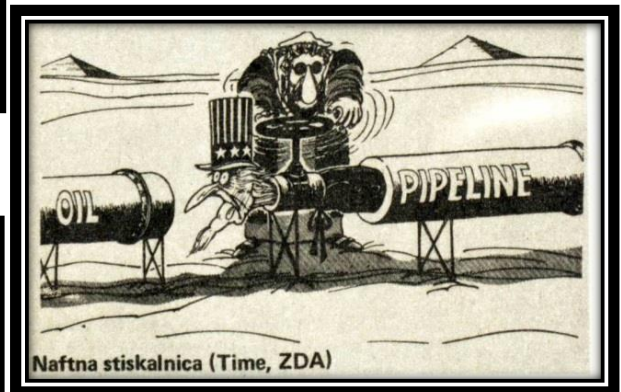
"Nasjonalister kjenner jeg...men hvem er disse?"
 "Det er illusjonistene..."
 13.03.1972, side 6

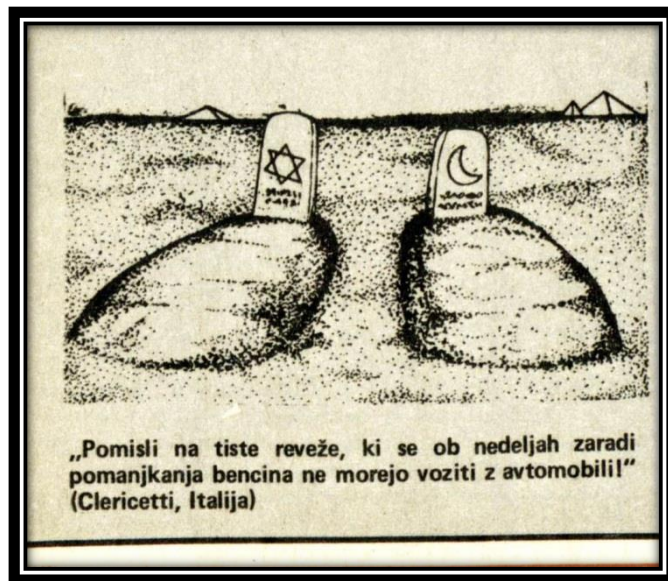
Balast
 10.01.1972, side 62

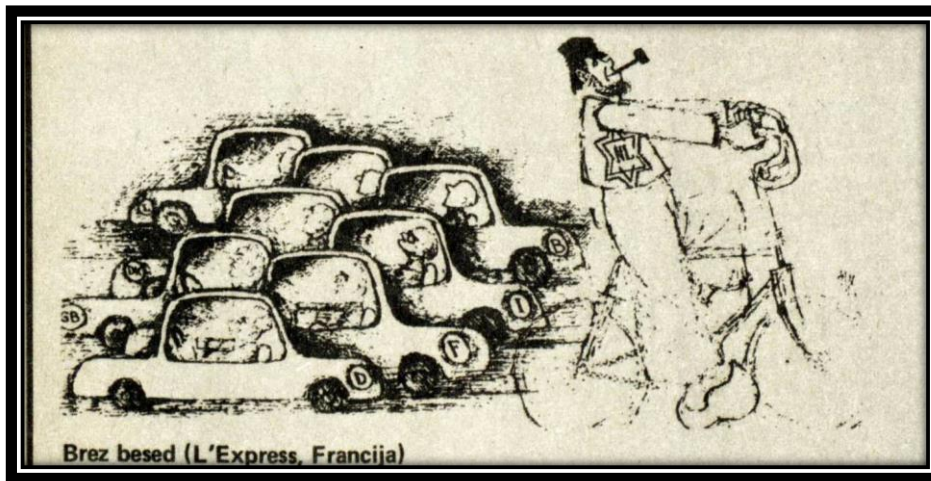
26.11.1973, side 1

26.11.1973, side 1

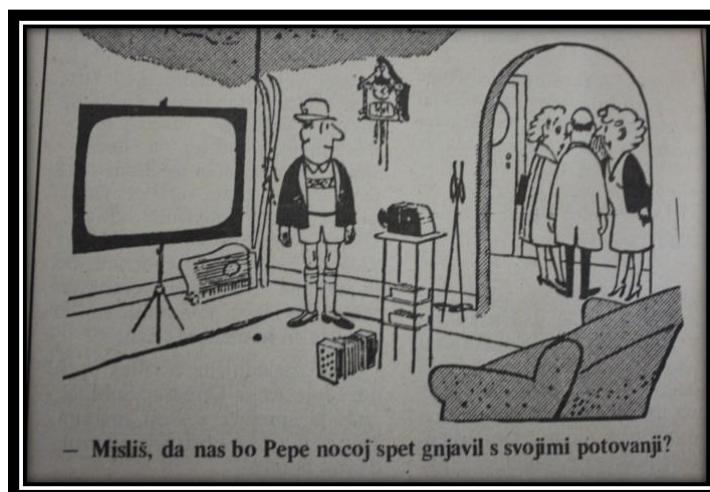
"Tenk på de stakkarene som ikke får kjørt bil på søndager på grunn av bensinmangel"
 26.11.1973, side 1

26.11.1973, side 1

"En dag sønnen min, skal alt dette bli ditt!"
25.12.1972, side 62

-Tror dere han kommer til å mase om sine reiser igjen?
12.01.1971, side 61

Vjesnik u srijedu

Det er ikke bare gull som skinner
[svineskinke hos gullsmed]
25.03.1964, side 6

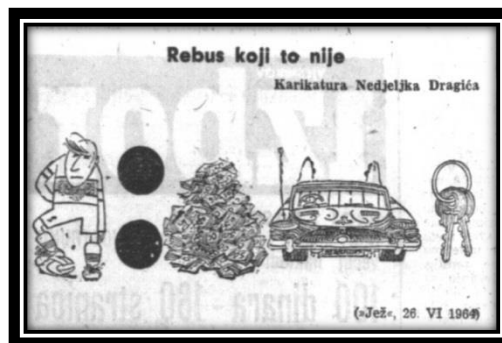
Uten fatning for det praktiske
-Gi meg en avis der det ikke står noe om
prisstigningen
12.08.1964, side 6

Uovervinnelig udyr
Udyret: høye priser
Mannen: kontrollorgan
for priser
01.04.1964, side 6

Situasjonsvurdering
 -Štefice, jeg tror ikke vi mangler noe mere, så det er på tide å slutte med politisk arbeid
 03.06.1964, side 6

Rebusen som ikke er
 06.07.1964

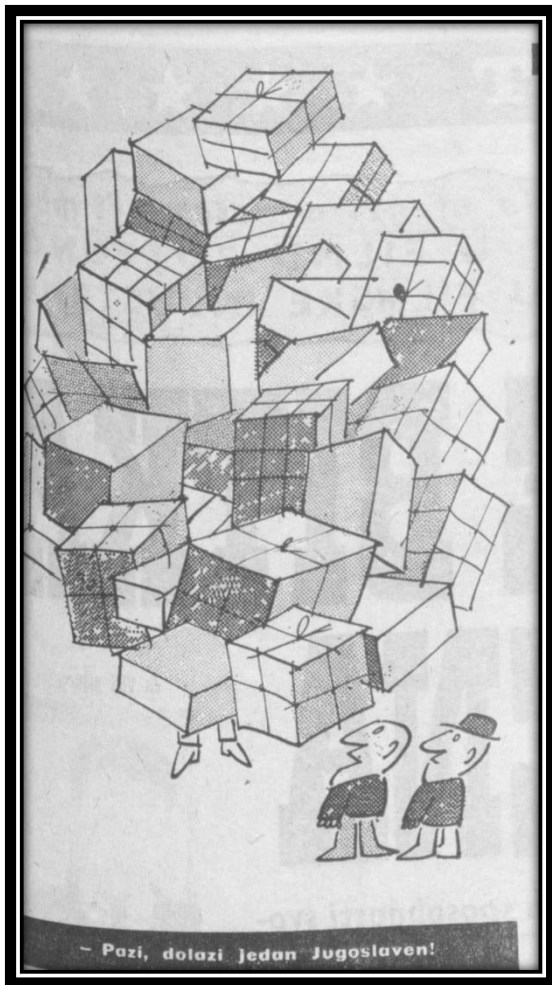
Uten Bekymring
 -Igjen med offentlige penger?
 -Er ikke vi også en del av offentligheten?!
 15.04.1964, side 6

Tips – til produsenten
 Reelle fortjenerster mellom eksportør (til venstre) og produsent (til høyre)
 Eksportør: - Kan dere lage litt større kurver?
 -Til eksport?
 -Nei, for oss
 08.04.1964, side 6

Skilsmisse på jugoslavisk vis
 -Hun vil ha barn og jeg vil ha bil
 29.24.1964, side 6

Se opp, der kommer en jugoslav!
27.09.1967, side 5

Herr Miloš, jeg hørte du skulle til utlandet og ville likt det om du kunne kjøpt to jakker og doxa for de resterende pengene...
07.07.1965, side 6

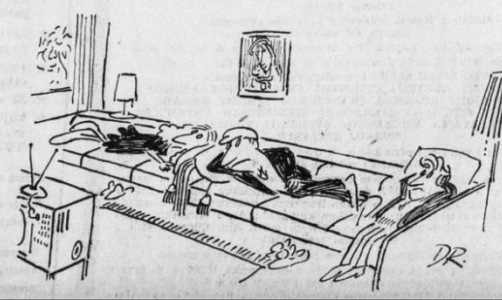
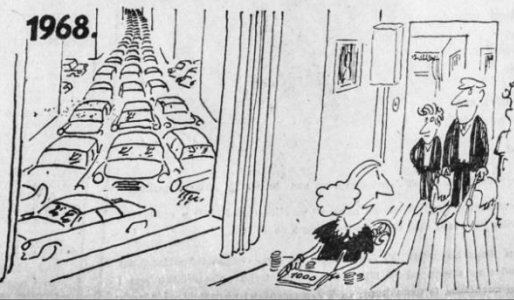
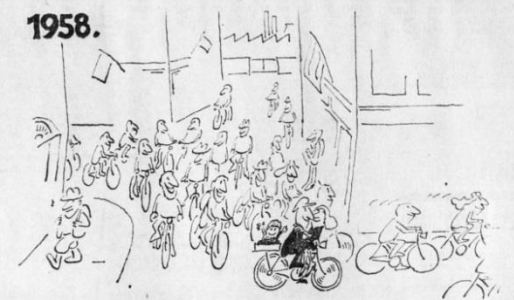
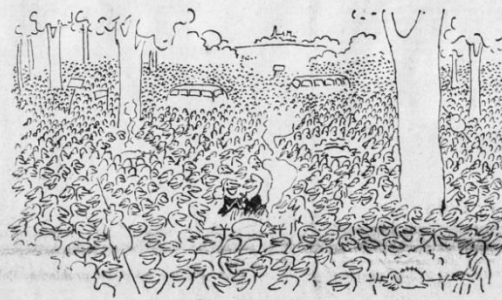
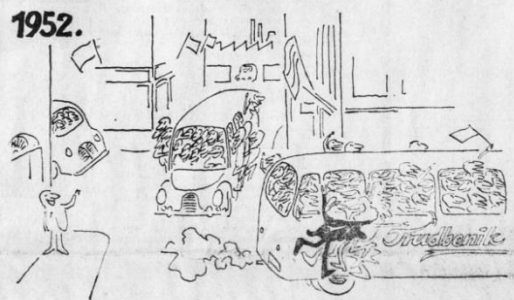
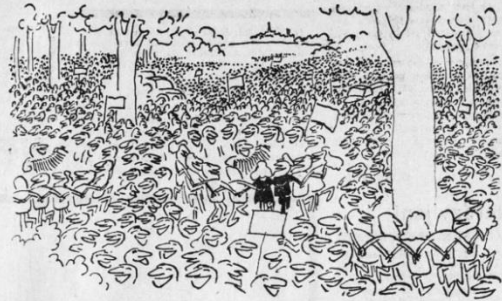
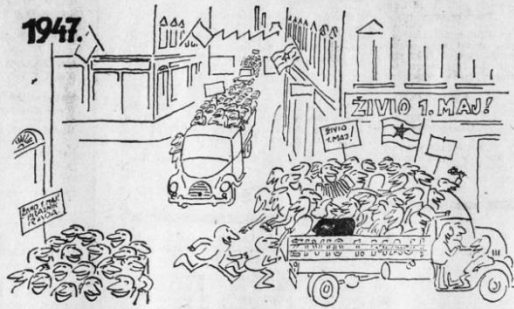

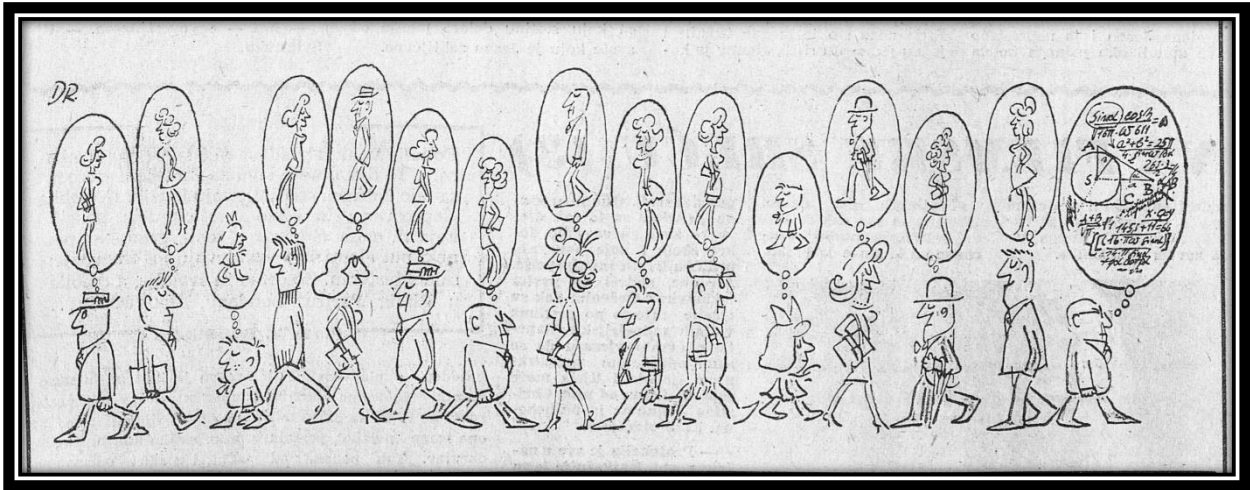
-Det ser ut til at noen har dødd
Ja, det er vår politiske aktivitet
05.06.1968, side 2

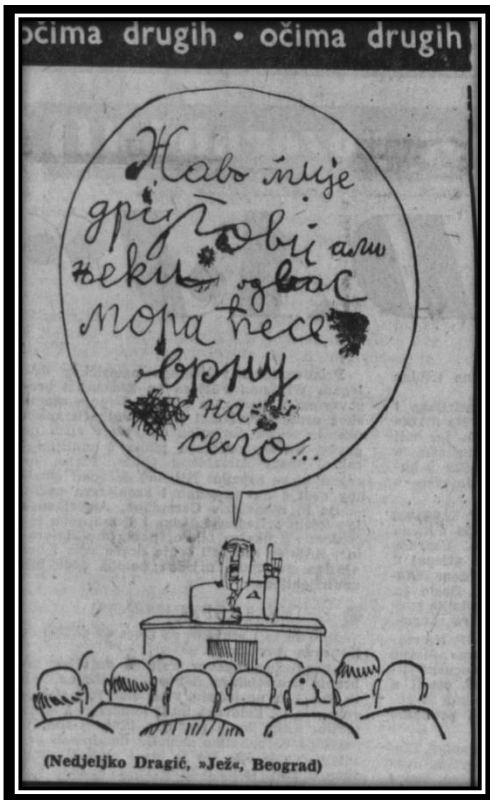
En gang var vi et land av arbeidere og bønder, nå er vi et land av kongressmenn
18.12.1968, side 2

N. DRAGIĆ: PRVOMAJSKA PRIČA

23.03.1966, side 14

08.09.1965, side 2

Han er heldig. De neste fire årene trenger han ikke gjøre noe!
03.05.1967, side 2

Ser ut som at Pero, i tillegg til å bygge ut sosialismen også fikk tid til å bygge ei hytte
05.02.1969, side 15

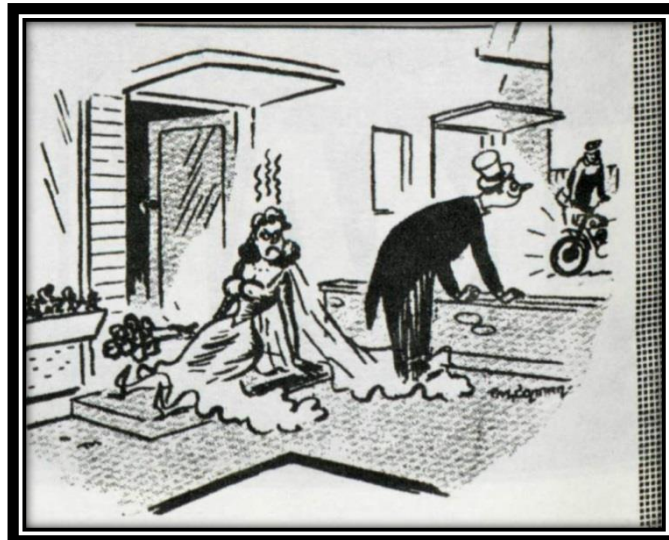

På papir: Kjøtt er dyrere
-Hva så? Spis kake!
25.06.1969, side 2

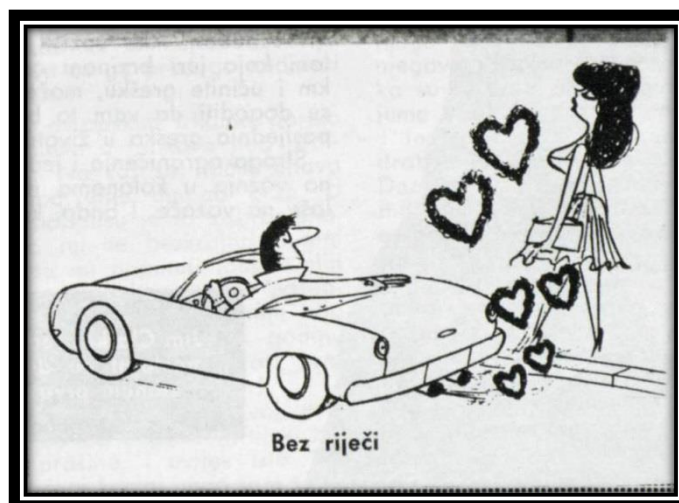
Moto magazin

Uten ord
01.03.1966, side 41

01.08.1966, side 44

Uten ord
01.02.1966, side 41